...mirajtunk sohult senki harczon
ez napig győzelmet nem vett...

Katonák Bethlen Gábor korából

Katonák Bethlen Gábor korából

A könyv létrehozásában az alább felsorolt személyek működtek közre (a nevek ábécésorrendben):

A szöveget írták:

Balatoni Imre
Boldog Zoltán
Morlin Bálint
Németh Ádám
Schäfer Zsolt
Simon Katalin
Zay Orsolya

A fotókat készítették:

Schäfer András
Schäfer Dávid
Prosinger Lívia

Modellt álló hagyományőrzők:

Balatoni Imre, Bánsághi Máté, Csordás Imre, Deák Tamás, Dittera Károly, Horváth Márton, Koroknai Szabolcs, Lengyel Gábor, Ligetvári Géza, Magyar István, Morlin Bálint, Nagy Zoltán, Németh Ádám, Polónyi Ádám, Prosinger Lívia, Sáry B. Gergely, Schäfer Zsolt, Schäfer Zsófia, Sokoray-Varga Solt, Sóti Ernő, Szabó Bálint

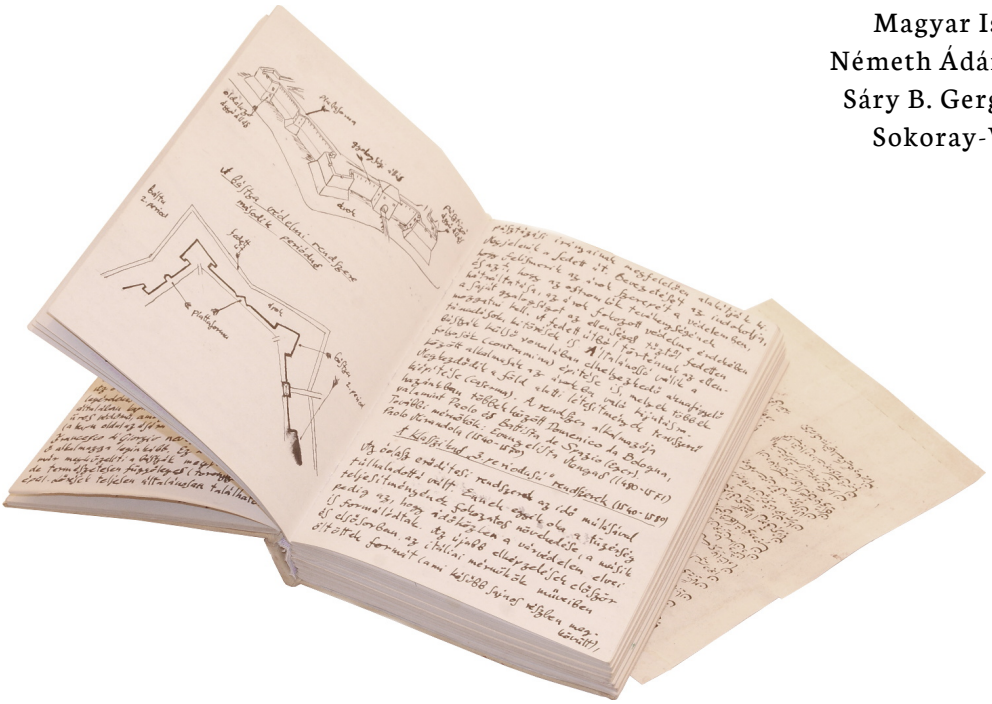

Grafikai utómunka:

Hajnal Ödön (*Digitális Legendárium Munkacsoport*)
Schäfer Dávid
Schäfer Zsolt

Szerkesztő:

Schäfer Zsolt

Szakmai lektor:

B. Szabó János

ISBN 978-963-08-7891-3
Megjelent PDF formátumban.
© Bethlen Gábor Hagyományőrség Egyesület
© Mare Temporis Történelmi Hagyományokért Alapítvány
Letölthető a http://katonak-bethlen-gabor-korabol.hu oldalról.

Ez az alkotás a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 Unported* licenc alá tartozik.
A licenc megtekintéséhez látogass el a http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/deed.hu oldalra.
A kiadvány Neuton (© Brian M. Zick) és IM Fell Flowers (© Igino Marini) betűtípusokkal készült.

Tartalom

Előszó 3
Hadseregek 4
Magyarország a 17. század elején 5
A magyar csapatok 7
Hajdúles és huszárroham 8
A császári hadsereg 10
Kontramars és karakol 11
Mindennapi élet 13
Pénz, pénz és pénz 14
Fosztogatók 15
Viselet 17
Úton és táborban 19
Élés és prófunt 20
Sebesülés, betegség 22
Pápista zsoldosok, kálvinista hajdúk 23
Babonák, ómenek 24
Katonák 25
Kapitány 26
Hauptmann 27
Fähnrich 28
Zászlós 29
Gyalogvajda 30
Gemeine Befehlich 31
Dobos 32
Sípos 33
Szabad hajdú 34
Pikenier 35
Rondaschierer 36
Huszár 37
Lovas hajdú 38
Carbiner 39
Dragoner 40
Veres darabont 41
Schütze 42
Puskás 43
Musketier 44
Szakállaspuskás 45
Tüzér 46
Sáncmunkás 47
Hadmérnök 48
Tross 49
Zárszó 50

Előszó

> *„… a' mi tizenhárom esztendőtől fogván való fejedelemségünk alatt; mert dicsírtessék az úristen örökké, sohult senki ez napig harczon győzedelmet nem vett…*
>
> *Bethlen Gábor levele Pázmány Péterhez, 1620. nov. 30.*

400 évvel ezelőtt, 1613. október 23-án a kolozsvári országgyűlés Bethlen Gábort választotta Erdély fejedelmévé, akinek uralmát Erdély aranykorának kezdeteként is szokás tekinteni. Bethlen Gábor népeket összetartó vezetőként, kultúrmecénásként, politikusként és hadvezérként is egyaránt sikeres volt a sokféle ellentéttől sújtott 17.századi Európában. Az évforduló közeledtével néhányan – a korszakot behatóan ismerő katonai hagyományőrzők, régészek és történészek egy baráti köre – úgy gondoltuk, hogy méltó emléket állíthatunk az évfordulónak azzal, hogy egy mindenki által ingyenesen elérhető ismeretterjesztő kiadványt hozunk létre Bethlen Gábor korának katonáiról és hadviseléséről.

A témaválasztásunkat az határozta meg, amivel hagyományőrzőként foglalkozunk: könyvünk ízelítőt szeretne adni a 17. század elején élt katonák mindennapjaiból. Hagyományőrzőként nem annyira az átfogó politikai eseménytörténet vagy a hadtörténeti „nagy stratégia” irányából, hanem sokkal inkább az egyén nézőpontjából közelítjük meg a korszakot, így kutatásaink során számos olyan részletre is fényt derítünk, amelyek tükrében érthetőbbé, emberközelibbé válnak a nagyobb léptékű történések.

Könyvünk címe *Katonák Bethlen Gábor korából.* A könyvben szó esik a magyarországi harcokban részt vevő hadseregekről, betekintést nyerhetünk a katonák életébe és bemutatunk néhányat az akkoriban Magyarországon harcoló nyugat-európai és magyar katonák közül, akikkel Bethlen Gábor hadjáratai során – akár ellenségként, akár barátként – találkozhatott. A bemutatás jellegéből adódóan – azaz, hogy hagyományőrzőkkel és rekonstruált tárgyakkal illusztráljuk mondanivalónkat – természetesen nem törekedhettünk a teljességre. Inkább csak szemezgetünk a számos lehetőség közül: a bemutatott karakterek sora a tisztektől a különféle fegyvernemekhez tartozó katonákon át a sereggel tartó civilekig terjed. A korszak háborúira jellemző volt, hogy egyazon oldalon sok nemzet fiai álltak. Bethlen Gábor mellett zsoldosként és szövetségesként is harcoltak nyugati katonák, és a császár oldalán is álltak udvarhű magyarok, éppen ezért a nyugati és a magyar katonákat csak annyiban választottuk szét, hogy a nyugatiakat a korban szokásos német elnevezésükkel illettük. Minden egyes karakter megformálásához, a ruházatuk és a felszerelési tárgyaik elkészítéséhez számos korabeli forrást és valós történelmi adatokat használtunk fel.

Közel harminc ember egy évig tartó munkája során állt össze ez az e-könyv. A megvalósítás során azt tartottuk szem előtt, hogy egy sok mindenki számára hozzáférhető kiadvány lásson napvilágot. Ezért döntöttünk amellett, hogy kizárólag elektronikus formában fogjuk közreadni. Könyvünk hivatalosan bejegyzett kiadvány, amely a szerzők szellemi tulajdonát képezi, de szabadon terjeszthető, és oktatási és tudományos céllal felhasználható; de a minél szélesebb körű elérhetőség érdekében kifejezetten ragaszkodunk ahhoz, hogy ezt kizárólag ingyenesen lehessen megtenni.

Bízunk benne, hogy könyvünk élvezetes olvasmányt jelent majd és hasznos kiegészítője lesz a korszakról szóló politikai-hadtörténeti tanulmányoknak.

A készítők

Hadseregek

Magyarország a 17. század elején

1600 februárjának közepén a gyulai végvár törökjei, kihasználva a kemény telet, a körös-vidéki mocsarak jegén váratlanul megrohanták a sarkadi palánkvárat, védőit és lakosait pedig kardélre hányták. A rajtaütés csak egyike volt annak a számtalan, kisebb jelentőségű magyarországi összecsapásnak, amelyek a későbbi, nagyobb hadi eseményekhez képest még csak nem is keltettek feltűnést. A palánkvárat a hajdúk hamar visszavették, az elrejtőzött lakosság előjött a rejtekhelyekről, de a település a következő két évtized harcaiban még háromszor porig égett – a végvidéken az új század kezdetén is úgy zajlottak az események, ahogy egy nagy háború időszakában általában szokás.

A nemrég kezdődött 17. évszázad egyáltalán nem ígérkezett békésebbnek az elmúltnál, és a két háborúzó nagyhatalom csatateréve vált Magyarország még valóban sok harcnak nézett elébe. Ekkoriban zajlott a kortársak által csak „hosszú háborúnak” nevezett tizenötéves háború (1591–1606), a magyar királyi címet is viselő osztrák Habsburgok és a régi Magyarország középső területeit megszálló Oszmán Birodalom között. Magyarország és a török függéstől szabadulni kívánó Erdélyi Fejedelemség a Habsburg nagyhatalomtól várták a török kiűzését, de a török ekkor még kemény ellenfélnek bizonyult. Bár a magyar katonák a császári hadak oldalán harcoltak, és nagy seregek csaptak össze, várak cseréltek gazdát, rengeteg vér folyt, a háború pedig nagy kárral járt – a török mégis szilárdan kezében tartotta a hódoltságot, igaz, legalább tovább terjeszkedni érdemben nem tudott.

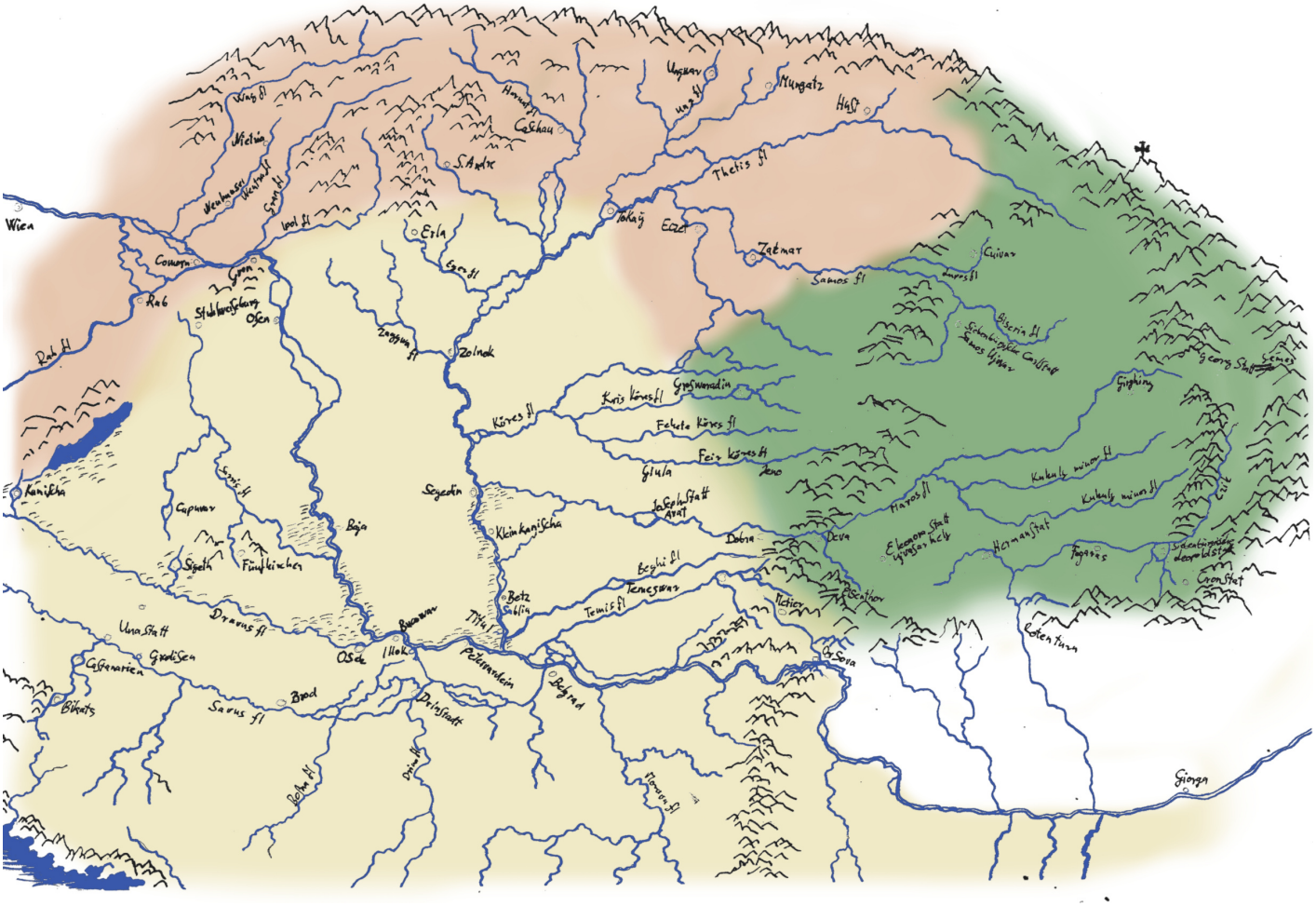

Kézzel rajzolt, német nyelvű térkép Kárpát-medencét ábrázoló részlete.
(zölddel Erdély, rózsaszínnel Magyarország, sárgával a Török Birodalom)

Erdélynek a császártól remélt oltalom helyett is leginkább csak a háborús pusztítás jutott, és a háborús évek alatt a Habsburg hatalom rendi és vallási okok miatt Magyarországon is sok ellenséget szerzett magának. A patthelyzetbe jutott török háború vége felé tört ki a Habsburg-ellenes felkelés a bihari nagybirtokos, Bocskai István vezetésével (1605–1606). Ő maga mellé állítva a török elleni harcban edződött hajdúkat, az országrészek egyesítését már nem a Habsburgoktól várta, hanem – kiegyezve a törökkel – épp ellenük fordult. Ezekben az időkben szerezte első katonai tapasztalatait az ifjú Bethlen Gábor.

> *„Sőt penig az mint az Haydu városoknak állapattya miben legyen, ennek előtte való sok haboruság miatt, ki nem csak az mi cselekedetünkért lött, hanem az mi sok ellenségünk és hazánkból való ki pusztulasunk miatt. De immár Ő fölsége s az Ország az Isten kegyelmenek engedelmeből minekünk szép lakó helyeket adott, melyért mi is akarunk az mi Istenüknek és Orszagunknak szolgálni és mindenben Orszagunkban levő nemes vármegyékkel egyet érteni.*
>
> *Hajdúvárosok hűségnyilvánítása*
> *Bethlen Gábor fejedelem mellett, 1626*

A Habsburgok azonban az 1606-ban megkötött bécsi és zsitvatoroki békék ellenére sem voltak hajlandóak beletörődni az ország megosztottságába, Erdély különválásába, így a harcok tovább folytatódtak. Ezért Erdély élére kerülve Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) egy évtized múltán ugyanúgy cselekedett, mint Bocskai: a Habsburgok ellenében ő az 1618–1648 közötti nagy európai konfliktusba, a harmincéves háborúba avatkozott be a protestáns hatalmak oldalán. Harcában a kedvező nemzetközi politikai helyzetet kihasználva, biztos háttérként az Oszmán Birodalommal komoly eredményeket remélhetett.

Az erőviszonyok ugyan nem kedveztek számára, ám Erdélyből kiindulva mégis három alkalommal (1619–21, 1623, 1626) sikerrel vezetett hadat a Habsburgok ellen. A magyarországi várak és katonák – a korábbi török elleni harcok veteránjai – egymás után álltak át hozzá, s miután egy időre megszerezte a Királyi Magyarország területét, a magyar rendek királyukká választották. Hadaival eljutott még Bécs alá is, nem múló hírnevet szerezve a korabeli magyarországi és erdélyi katonáknak.

A politika akkoriban is sokszor ellentmondásos és fordulatos helyzeteket teremtett, néha rövid idő alatt fegyvertársakból ellenségek, ellenségekből szövetségesek váltak. A korabeli hétköznapi ember vagy katona sem látott a színfalak mögé, csak élte az életét az akkori (egyáltalán nem veszélytelen) világban. Minden korszak nagypolitikai eseményeinek fordulatai mögött jelen van a hétköznapok történelme, így a hadtörténelmi epizódok mögött is ott van az egyszerű emberek, katonák sorsa, bár róluk keveset szólnak a krónikák. A 17. század elején a magyarországi csatatereken harcoló katonák, még ha a hatalmasok politikai lépéseiből vajmi keveset is láttak, a hadi események névtelen résztvevőiként maguk is országunk történelmének formálói voltak.

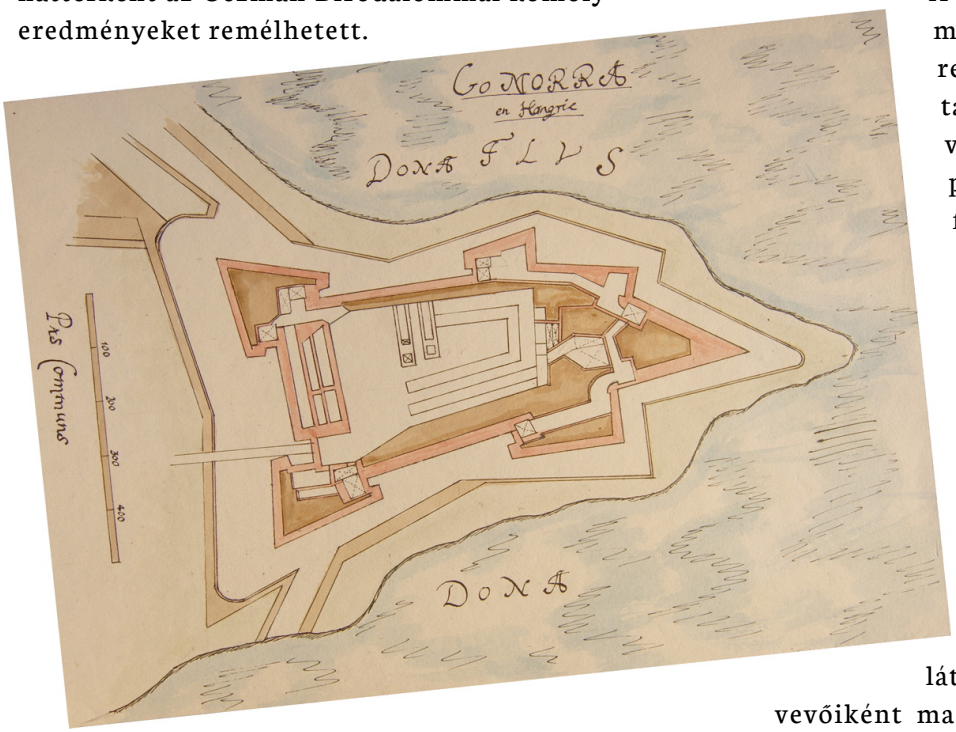

Komárom erődjének 17. század eleji alaprajza

A magyar csapatok

A Magyar Királyság végváraiban sok magyar katona állt a Habsburg uralkodók zsoldjában, de további seregek állítása már nagyrészt a magyar nemességtől függött. A főnemesek a birtokaikat állandóan fenyegető török veszély miatt saját katonaságot tartották fenn, ami magyarországi viszonylatban nem csak testőrséget, hanem helyi szinten is jelentős magánhadseregeket jelentett. A nemesi vármegyék és a városok is állítottak ki csapatokat, vagy köznemesekből, vagy helyi zsoldosok (pl. hajdúk) felfogadásával. Ez a seregszerveződés kissé ódivatúnak tűnhetett, de valójában ekkor még egész Kelet-Európára jellemző volt. A török ellen, vagy Bocskai és Bethlen Habsburg-ellenes harcainál is fontos volt, hogy milyen feltételekkel és kinek ad hadat a magyarországi nemesség és a vármegyék. Ebben az időszakban váltak jelentős tényezőkké a korábbi szabad katonák, a hajdúk is, akiknek kapitányaival, bihari hajdúvárosaival érdemes volt jóban lennie annak, aki sereget gyűjtött, akár a török, akár a császár ellen.

Az Erdélyi Fejedelemség hadserege (a fejedelem zsoldosain kívül) hagyományosan területvédő hadsereg volt. Hadállításból a fejedelemség minden népe és rétege kivette a részét (szászok, magyarok, székelyek, románok is), de az erdélyi sereg alapjában ugyanolyan harcmodorral, csapatnemekkel rendelkezett, és ugyanolyan külső hatások alatt fejlődött, mint a szomszédos Magyar Királyság hadereje. Nagyobb számú külföldi zsoldos fogadására, a sereg korszerűsítésére a kis államnak kevésbé tellett. Az erdélyi sereg Erdély határán túlra már ritkán, és csak zsoldért ment, Bocskai és Bethlen serege ezért a magyarországi hadjárataikban inkább magyarországi katonaságból és bihari hajdúkból állt.

Huszársisak, a jellegzetes orr-, arc, és tarkóvédővel. A fekete bevonatot a ráégetett lenolaj adja.

A korabeli magyar és erdélyi katonaságnál szervezett kiképzésről csak a válogatott udvari hadaknál lehet beszélni (pl. erdélyi kék darabontok). A többi katona képzése helyileg, a haditáborokban vagy várakban zajlott. A török ellen harcoló végvári és zsoldos hajdú katonaság tapasztaltnak számított, az időszakosan hadba szólított magyar vármegyei, vagy erdélyi székely és szász csapatok felkészültsége viszont változó volt. A különféle eredetű egységek eltérő szintje miatt a magyar csapatok harctéri fegyelme általában kevésbé volt egyenletes, mint a nyugati katonáké, akiket viszonylag egységesen képeztek ki. A magyar hadaknak éppen a fegyelmezetten, zárt rendben harcoló lövészgyalogság hiánya volt a leggyen-

> *„...németek és vallonok azt mondták, hogy életekben vakmerőbb népet ki halálával úgy ne gondoljon nem láttanak. Az nagy sűrű nép egymásra hullott alá, ki lüvés, ki kű, ki gerenda ki tüzes szerszám miatt melynek sokasága volt az várban. Ha egyszersmind egy renden huszonötiglen valót is leseprettek bennek, azon szempillantásban mindjárást annyi állot helyében.*
>
> *Bocskai hajdúi megrohamozzák Szatmárt, 1605; Szamosközy István: Történeti maradványok 1542–1608*

gébb oldala. Ezért Bethlen Gábor (akárcsak minden erdélyi fejedelem) a seregébe felvett császári hadifoglyok közül átpártolt, vagy protestáns német szövetségesektől felfogadott nyugati katonákat, főleg lövészeket, de tüzéreket és lovasokat is.

Bocskai és Bethlen számára éppen azok a magyar csapatok és tisztek voltak a leghasznosabbak, akik egykor a császári hadak oldalán szolgáltak, és a korszerű nyugati hadviselés elemeit is megismerték – így ki tudták használni a császáriak hibáit is. A hajdúik nagyrészt a tizenöt éves háború veteránjai voltak, akiket a császári hadvezetés korábban külön egységekbe szervezett, és korszerű tűzfegyverekkel is ellátott.

Hajdúles és huszárroham

A magyar hadak ekkor könnyűfegyverzetű csapatokból álltak, a harcmodoruk gyökeresen eltért a korabeli nyugat-európai hadviselésben elfogadott sémáktól. A maga nemében nem „korszerűtlenebb”, csak egyszerűen más jellegű volt, olyannyira, hogy hajdúk, és különösen a huszárok egyenesen az ilyesféle hadviselés mintaadóivá váltak európai szinten. A nyugatias, zárt alakzatokra építő harcmodornak és a keletiés könnyűfegyverzetű, portyázó harcnak egyaránt megvoltak az előnyei és hátrányai is. A török elleni háborúkban hatékonyan egészítette ki egymást a nyugati és a magyar csapatok eltérő harcmodora, de amikor a Habsburg-ellenes harcok során már egymással kerültek szembe, az adott körülmények kihasználástól és a hadvezetés rátermettségétől függött, hogy éppen melyikük került fölénybe. Portyázó hadviselésben a magyar sereg páratlanul jó volt.

> *„A török taraczkinak kilövése alatt az egész magyar gyalogság mind a földre leborult, és semmi kár nem lött a taraczkok mián bennök; azután mind talpraállván, ugy kezdöttenek harczolni és lőni.*
>
> *Csata Turánál, 1594; Sepsi Laczkó Máté krónikája, 1521–1624*

A magyar gyalogság hajdú vagy darabont néven ismert puskás lövészekből állt. Pikások a magyar hadakban nem voltak, a dárda már a legszegényebb erdélyi közszékelyeknél is csak szükségfegyvernek számított. A „hosszú német dárdának” vagy „lancknet gyalog kopjának” nevezett pika használata – és a hozzá szükséges csatarend szigorú tartása – pedig már annyira távol állt a magyar gyalogság harcmodorától, hogy még Zrínyi Miklós is lehetetlennek tartotta, hogy a magyar gyaloghajdúkat a pika használatára bármivel is rá lehetne kényszeríteni.

A magyar gyalogosok az ellenség tüzét földre bukva, vagy fedezékbe bújva igyekeztek elkerülni. Mindez „szabálytalan” volt a nyugati katonának, aki még a legnagyobb tűz alatt sem léphetett ki a csatasorból, de a hajdúk lebecsülése súlyos hiba lehetett. Gyakran támadtak lesből is, próbáltak az ellenségen akár éjjel is rajtaütni vagy csapdába csalni. A magyar gyalogságra nézve inkább az bizonyulhatott végzetesnek, ha nyílt terepen kényszerült csatára egy rendezett, nyugati hadrenddel szemben, mert a töltés gyorsaságában és annak összehangolásában a kelet-európai gyalogság már nem igazán jeleskedett.

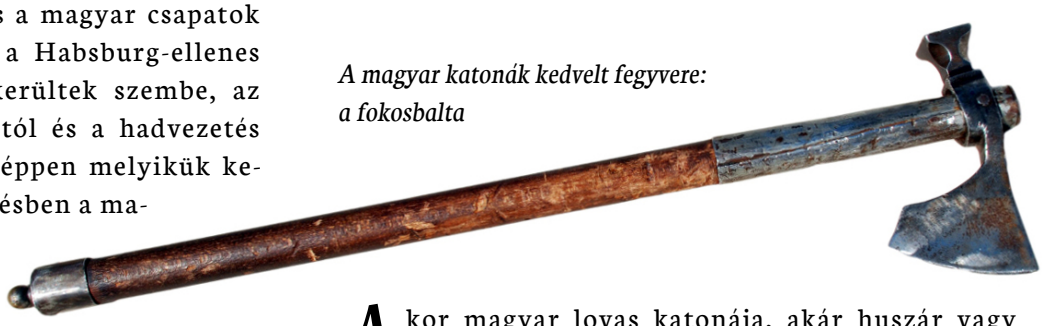

A magyar katonák kedvelt fegyvere: a fokosbalta

Akor magyar lovas katonája, akár huszár vagy lovas hajdú volt, egyaránt könnyűlovasként, és leginkább kopjával és szablyával harcolt. A magyar lovasok némelyike már rendelkezett tűzfegyverrel is, bár a taktikájukat akkor sem ez határozta meg; egy korabeli pisztolytól, karabélytól 25–50 méteren túl amúgy sem lehetett pontos találatot elvárni.

A könnyűlovasság erőssége is a portyázó, lesvető harc volt, de a magyar hadszíntéren a huszárokat gyakorta bevetették csatalovasságként is, amikor gyors rohamuk döntő lehetett. Kopjás rohamnál

előreszegezett fegyverrel, a lovuk sebességére alapozva támadtak, fokozatosan felgyorsulva, de nagyjából az utolsó 60 méteren már teljes erővel vágtázva. Fontos volt, hogy a roham ne veszítse el a lendületét. A támadásuk akkor volt a leghatékonyabb, ha a lovascsapatok széles, kétsoros vonalakba rendeződve rohamoztak, akár több irányból, hogy minél többen megfelelően öklelhessenek a kopjáikkal. Az ilyen, akár 40 km/h-val rohamozó lovascsapat gyorsan legázolhatott védtelen lövészeket, tüzéreket, vagy készületlen ellenséges lovasságot, de a támadó lovasokat bármilyen árok, sánc vagy bozót is megállíthatta, és pikás csapaton sem tudtak áttörni. Ha a kezdeti rohamukkal sikerült az ellenfelet szétugrasztani, az üldözésnél már nyert ügyük volt, de ha a rohamuk bármi miatt elakadt, nehéz helyzetbe kerülhettek. „Olyan mint a záporeső, ki az míg tart, sebessen es, de hamar elmúlik” – ez volt Basta császári tábornok véleménye a magyar lovasrohamokról. A korabeli magyar lovas katona emellett bizony nem szívesen szállt le a nyeregből sem: szükségből történő gyalogos harcra, sánc megrohanására parancsszó, de még emelt zsold vagy jutalom ígérete se nagyon bírta őket rávenni.

Keréklakatos pisztoly. Az elütéshez szükséges szikrát egy forgó acélkerék és a nekiszorított kő biztosítja.

> *„3. Az dandár lovasból álljon, és az légyen legnagyobb serege. 4. Szárnyul lovas sereg essék, az jó öreg légyen. 5. Az lövő szerszám közepin és az szárnyán. 6. Az nagy sereg nem jó, mert nem térhet gyorsan, mindazonáltal török ellen nagyobb seregek kellenek, hogysem egyéb nemzet ellen, mert ő is nagyokban rendeli népét.*
>
> *Haller Gábor: Az sereg rendeléséről, 1644*

A magyar hadaknak is volt tüzérsége, a magyar főurak, városok és az erdélyi fejedelmek is áldoztak erre a költséges fegyvernemre, és szívesen alkalmaztak gyakorlott német tüzéreket (Bocskainak is voltak német tüzérei). Erdélyben az ágyúk szállításának költségeit hagyományosan a szász lelkészek viselték. Bethlen Gábor két ízben is csak 20 löveget vitt magyarországi hadjárataira, egy-egy önállóan működő seregében 3–4 lövegnél több nem volt, és egy tucatnyinál több ágyút ritkán vont össze egy helyen, legfeljebb ostromnál került erre sor. Az ágyúkat akkori magyar nevükön „öreg lövő szerszámnak” nevezték, és lövedéksúlyuk szerint baziliszkusz, karthaun, falkon, falkonét, tarack, siska néven osztályozták őket (az ágyúknál kisebb, kézi tűzfegyverek az „apró lövő szerszámok” voltak). Általános korabeli szokás szerint – mivel ekkor minden ágyú egyedi gyártmány volt – az ágyúknak saját nevet is adtak. A lövegek legtöbbször állatok neveit (a kisebb ágyúk madárneveket), vagy antik mitológiai nevet viseltek, a nagyobbakat pedig címerrel, jelmondattal is díszítették. Az ellenséges betöréseket is „hírlövő” ágyúk vagy mozsarak jelzőlövése tudatta a lakossággal.

Ágyúhoz való felporzószaru.
A gyúlyukba szórt lőport – a muskétákhoz hasonlóan – izzó kanóccal gyújtották meg.

A császári hadsereg

Az osztrák Habsburgok több országot uraltak, és számíthattak a spanyol Habsburg-ág segítségére is, így a császár Magyarországon harcoló „német” zsoldoshada meglehetősen nemzetközi összetételű volt. A nyugati ezredek állományában a németek és osztrákok mellett olaszok, franciák, vallonok, csehek, spanyolok, sőt írek is voltak. A Habsburg-seregekben harcoltak magyarok, szerbek, horvátok, lengyelek és kozákok zsoldos „segédcsapatai” is.

A császári sereg nem volt mai értelemben vett „állandó hadsereg” – ilyesmi az akkori Európában még nem létezett. A császári had sajátos módon nagyrészt hadivállalkozók által kiállított ezredekből állt, a rendek által kiállított katonaság és a kelet-európai zsoldosok mellett. A hadivállalkozók kincstári előleggel és uralkodói felhatalmazás birtokában akár egész seregeket toboroztak és szereltek fel, majd zsoldostisztek segítségével kiképezték és harcba küldték őket. Ha a csapatok megfeleltek az előírásoknak, a zsoldot a kincstár állta. Mivel a hadivállalkozó – a zsákmányon felül is – nyereségre dolgozott, ez alapot adhatott a visszaélésekre is, mégis ez az időszak volt a hadivállalkozók virágkora. A legismertebb közülük Wallenstein herceg, a harmincéves háború híres császári hadvezére, aki 1626-ban a magyar hadszíntéren is megfordult, ahol (eredménytelenül) harcolt Bethlen Gábor ellen.

> *„Nálunk ilyeneket hallunk: Te olasz kappan, te tolvaj, kalács és sörtvedelő cseh, te német disznó, te magyar áruló stb. Ezért aztán gyakori a verekedés és az agyonütés. Ostrom és csata alkalmával, egyik lenézi a másikat. Azért tanácsos hogyha csak lehetséges, ne különféle nemzeteket állítsunk hadra elég a német s a magyar mert ezeknél nincs jobb gyalogság és lovasság.*
>
> *Nikolaus Gabelmann Mátyás főhercegnek ajánlott emlékirata, 1595*

A gyalogságnál elméletileg a körülbelül 300 fős zászlóaljakból tíz tett ki egy ezredet, a lovasságnál 100–250 fős zászlóaljból négy-öt volt egy lovasezredben, de a létszám ennél több vagy kevesebb is lehetett.

A kiállított csapatokat egységesen képezték ki, hogy a korabeli nyugati harcászatban alkalmazott bonyolult, zárt alakzatokban eredményesen tudjanak harcolni. A későbbi, modern kori hadseregek egységes kiképzésének előzményei ebben az időszakban jelentek meg Nyugat-Európában. A muskéták és a pikák nehézkes használatát a teljes alakulatnak egyszerre, összehangoltan, vezényszóra kellett végeznie, mindemellett meg kellett tanulniuk a különféle alakzatok formálását is. A katonai hátaslovakat hosszadalmas munkával éppen úgy be kellett tanítani a fegyelmezett csapatmozgásokra, mint az embereket, és a lovakat még hozzá kellett szoktatni a tűzfegyverek zajához is.

Csúcsos kialakítású burgundi sisak alulnézetből. Jól látható benne a kóccal tömött vászonbélés.

Kontramars és karakol

A Habsburg Birodalom magyarországi hadszíntérre küldött nyugati zsoldoshada semmivel sem volt gyengébben felszerelt vagy rosszabbul vezetett, mint a korabeli nyugat-európai háborúkban harcoló csapatok. A császári sereg tapasztalt hadvezérei Európa számos hadszínterét megjárták, ismerték és a magyarországi harcokban is alkalmazták a kor legmodernebb nyugati harceljárásait, rövid idővel azután, hogy ezek az újítások először megjelentek a nyugat-európai harctereken.

A magyar hadszíntérre került, veterán nyugati zsoldosok azt is megtapasztalhatták, hogy az itteni ellenfeleik (törökök vagy éppen Habsburg-ellenes magyar csapatok) harcmodora, valamint a hadszíntér viszonyai nagyon eltértek a Nyugat-Európában megszokottaktól. Meg kellett szokniuk, hogy az ellenfél mozgékonyabb, gyakran lesvetésből támad, de az alakzatban vívott harcot már nem nagyon állja, és a hézagos magyar településhálózat miatt a seregnek élelmet szerezni is nehézkesebb. Ezekből a különbségekből (adott helyzettől függően) a császáriaknak előnye éppen úgy származhatott, mint hátránya.

A nyugati gyalogság közelharcra felszerelt pikásokból, alabárdosokból, pajzsos-kardos katonákból, és muskétával vagy arkebúzzal felszerelt lövészekből állt. A lovasok vértesek, vagy karabélyos lovas lövészek voltak, a dragonyosok pedig az időszak egyik újításaként megjelenő lovasított muskétások, akik a harcban gyalogos csapatként vettek részt.

A császári oldalon harcoló kelet-európai könnyűgyalogság (hajdúk) vagy könnyűlovasság (huszárok, horvátok vagy kozákok) a maga sajátos módján és fegyvereivel harcolt, bár a császári hadvezetés néhol elkezdte őket is korszerű tűzfegyverrel ellátni és saját ezredekbe szervezni.

A nyugati csapatokra a zárt alakzatban történő harc volt általánosan jellemző, az alakzatot minden áron tartaniuk kellett. Zárt sorokban álló pikások bármilyen lovasságot feltartóztattak, és a lövészek is fegyelmezett sorokban adhatták le leghatásosabban a sortüzeiket. Ennek persze az volt az ára, hogy alakzatuk statikus volt, a zárt sorokat tartó csapat csak egyszerre és lassan tudott mozogni (ha mozgott egyáltalán valamerre), és a formációjuk jó célpontot nyújtott bármilyen tűzfegyvernek, még az ágyúknak is. Az alakzatokat a nyugati gyalogságnál (de a lovasságnál is) aszerint alakították, hogy a csapatok a lőfegyvereik tűzerejét minél jobban kihasználhassák. A korabeli kézi tűzfegyverek nem voltak túl pontosak, és az átlag katona sem volt éppen mesterlövész. A csapatok ezért lőttek inkább sortüzet (és azt sem túl messziről), amikor nem egyéneket, hanem egyszerűen az ellenséges alakzatot vették célba. A pikások elsődleges feladata is az volt, hogy a lövészeket megvédjék.

> *„Básta azért elérkezék személyesen, és mind a két fél sereget rendelének, erős ütközetet tőnek; de Básta mind újabb újabb sereget fordítván elő, ez a kopja öklelést felvészi vala; végtére a maga seregével álla elő, és a kopjások elfogyván, a katonák a lövést el nem állhatták, hanem a hidat megvevék…*
>
> *A goroszlói csata, 1601; Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memoriáléja, 1653–1658*

Kanócos muskéta robosztus kialakítású tussal. Lövéskor egy izzó kanóc gyújtotta meg a csőfarnál található serpenyőbe szórt lőport. A láng a cső oldalába fúrt lyukon keresztül jutott a csőben lévő töltethez.

> *„De erre azt mondod: a török nem áll helyt, s a gyalogság lassan mozog. Felelem: ha fut az ellenség, a csata meg van nyerve, üzzed a lovassággal és ne bontsd meg a jól begyakorolt gyalogság hadi rendjét. Ha az ellenség vissza fordul, állj ki vele, mint előbb, akkor kopjáival nem éri a zsoldosok hosszú dárdáit (ezek helyes kezelésében rejlik a mesterség), a lövészeknek meg, ha jól vannak fölállítva, meg épen nem árthat, ezek szünet nélkül lődözhetnek; nekem egy ezred jól fölállított gyalogos van annyi, mint négy ezer lovas…*
>
> *Nikolaus Gabelmann*
> *Mátyás főhercegnek ajánlott emlékirata, 1594*

A korban legmodernebb gyalogsági tüzelési eljárás a németalföldi újításnak számító *kontramars* volt, ami viszonylag jól kihasználta a korabeli puskák hatásfokát. Kontramarsnál a lövészek első sora tüzelt, majd vagy az alakzat mellett elhaladva, vagy a sorok térközeiben hátravonulva hátsó sorba állt, és elkezdte a fegyverét újratölteni. Így a következő sor kerülve az élre, az is lőtt, majd ugyanúgy hátrahúzódott, helyet adva a helyébe lépő következő sornak és így tovább. Ezzel viszonylag folyamatossá téve a sortüzeket, nagyjából egy perc alatt öt sor tudott lőni, hogy eközben a folyamatosan előbbre kerülő soroknak a töltésre is elég ideje legyen. Persze csak ideális körülmények között, mert csata közben már nem ment minden olyan egyszerűen. Mindezt végre lehetett hajtani aközben is, hogy az alakulat egy helyben állt, lassan előre menetelt vagy éppen hátrált, de látható, hogy a közkatonáktól fegyelmet, az altisztektől pedig állandó irányítást követelt. A lövészek közelében a pikások tömör, nagy négyszöge állt, közepén a zászlóval, és készen állva a lövészcsapatok védelmére. A híres, spanyol eredetű, de a császári hadseregben is gyakran alkalmazott harctéri alakzat, a *tercio* is a lövészek és pikások kölcsönös támogatására épült.

Bandallér, amelyen a lövészek a lőszert hordták. Egy fatokban egy lövésre elegendő lőpor volt.

A nyugati seregekben a gyalogsághoz képest a lovasság szerepe alárendelt volt, de náluk is a tűzfegyverek (pisztolyok és karabélyok) voltak az elsődleges fegyverek. Egyik lovassági manőverük, a *karakol* is a sorok váltására és a folyamatos tüzelésre épült. Ekkor az ellenség felé ügetésben támadtak, a csapatuk első sora menet közben lőtt, majd félrekanyarodott, helyet adva a következő sornak. Ha netán vállalták a közelharcot, a pisztolyaikkal akkor lőttek, ha már betörtek az ellenség sorai közé. A lovassági rövid csövű tűzfegyverekkel amúgy is csak közelre lőhetett jól, de közelről az ellenfél nem mindig vállalta nyugodtan a céltábla szerepét.

A korabeli ágyúk nagyon drágák voltak, ezért még a császári hadaknak sem volt túl sok belőlük. Még nagy csatákhoz is ritkán sorakoztattak fel egy tucatnyinál több löveget. A nagyobb ágyúk csatában túl nehézkesek voltak, a kis könnyű ágyúk viszont nem okoztak elég kárt, és falak ellen semmit sem értek. A tüzérségnek igazából csak ostromoknál volt döntő és pótolhatatlan szerepe. Az ágyúkat ekkoriban sokféle típusnév alatt (*Karthaune*, *Schlange*, *Falkonet*, stb.), a lövedékük tömege alapján rangsorolták, ami 1 és 60 font (0,56–33,6 kg) közötti lehetett. A lövedék leggyakrabban tömör vasgolyó volt, katonák tömegére ugyan láncos golyóval vagy a sok kisebb lövedékből álló „sörétszerű” kartáccsal is lőhettek, de ez már csak közvetlen közelről volt hatásos. Ostromoknál alkalmaztak rövid csövű mozsárágyúkat is, amelyek meredek röppályán lőttek ki nagyobb (akár 200 fontos) mozsárbombákat.

Mindennapi élet

Pénz, pénz és pénz

A Montecuccoli tábornoknak (is) tulajdonított mondás szerint a háborúhoz három dolog kell: pénz, pénz és pénz. A hadsereg zsoldjának előteremtése viszont minden uralkodóknak nagy nehézséget jelentett, a Habsburg birodalmi kincstárt például csillagászati méretű adósságokba verték a magyarországi harcok és az összeurópai hadakozás. Újonnan toborzott, táborba indított hadaknál akár előre is kifizettek több hóra esedékes pénzt, de a jellemző az volt, hogy a korabeli katona az amúgy sem túl magas fizetségét mindig késve kapta meg. A táborokba, várakba is lassan jutott el a zsoldfizető mester, ha éppen el nem fogta a pénzszállítmányt az ellenség. Így a parancsnokok állandóan tartoztak a katonáiknak pár havi, féléves, vagy netán több éves (!) hópénzzel – ezt már egyszerűen a korabeli katonaélet velejárójának tekintették. A Bocskaihoz és Bethlen Gáborhoz zsoldosként elszegődő hajdúk, magyarországi (sőt, német és vallon) katonák akkorra már hosszú ideje nem kaptak hópénzt a császártól, és a fizetetlen katonák gyakran dezertáltak.

> *„Rudolfus császár idejében ötven, hol hatvan havunk maradott fizetés nélkül, most ő felsége idejében is hol húsz, hol huszonöt havunk vagyon hátra.*
>
> *Tokaji, szendrői, ónodi, kállói és szatmári végvériak folyamodványa, 1616*

A magyar katona éppen úgy zsoldért harcolt, mint a nyugati (a hagyományos erdélyi katonaság nagy része viszont nem zsoldért szolgált), és a külföldön szokásos magasabb zsold miatt magyar katonák külföldre is elszegődtek. A magyar hadszíntéren a nyugati zsoldos és a magyar katona fizetése emiatt különbözött, a nyugati katonáké valamivel magasabb volt, és a zsold eltért csapatnem, és természetesen rang szerint is. A lovasságnak mindenhol magasabb hópénz járt (a ló ellátása miatt), a zászlós, zenész pedig egy közkatonáknál kétszer több zsoldot kapott. Erdélyben a válogatott udvari hadaknak volt jobb hópénze, a császári ezredekben pedig a pikások zsoldja volt magasabb a lövészekénél, mintegy ellensúlyozandó a veszélyesebbnek tartott szolgálatot. A 17. század elején egy magyar lovas 3–4 forintot, egy gyalogos 2–3 forintot kapott, egy magyar lovas hadnagynak 20–25, egy főkapitánynak 200–400 forint járt, egysége létszámától függően. Egyetlen császári vértes zsoldján akár öt magyar lovast is lehetett tartani. Mindazonáltal a magasabb zsoldot Bocskai és Bethlen Gábor is megfizették a saját, udvari német katonáiknak is, Bethlen egy német gyalogosnak 5, egy német lovasnak 9–10 forintot adott. A legmagasabb összeg a főtiszteket, hadmérnököket és pattantyúsokat illette meg, akik kíséretüket is ebből tartották el, a várkapitányok ebből fizették a kémeiket is. A seregekhez csapódhattak zsold nélkül szolgáló martalócok is. A 17. század elején egy átlagos, közrendű magyar gyalogos napi szinten nagyjából annyit keresett, mint egy korabeli asztalos-vagy kőművesinas, egy gyalogos hadnagy pedig már valamivel többet, mint egy kőművesmester.

Vasalt pénztárkazetta

A zsoldlistákon a zsold magyar forintban, vagy a valamivel kevesebbet érő rajnai forintban szerepelt. Mindkettő elméleti elszámolási egység volt, mert pontosan forint értékű érmet nem vertek ekkor. A zsoldnak megfelelő összeget különféle értékű ezüstpénzekbe átszámolva, vagyis tallérokban, garasokban vagy dénárokban fizették ki (az aranypénzekből, a dukátból és guldenből jóval kevesebb volt forgalomban). 1619 körül még a dukát 2–2,5 forintot, a tallér 1,25–1,5 forintot ért, egy forintot pedig kb. 33 garasra vagy 100 dénárra válthattak át. A gondot idővel a pénzrontás miatt rosszabb ezüsttartalmú pénzek és a háborús infláció jelentették. Egy katona erszényében néha meglepően sokféle ország érmei fordulhattak elő, zsoldként vagy zsákmányként, számtalan kézen át odakerülve.

A zsold összege nem volt túl magas, és ha éppen nem itták el, általában a ruházat, élelmezés vagy a felszerelés pótlására ment. 1622–1625 között egy kenyér 20 dénárba, 1 font sertéshús 4–10 dénárba került. Egy icce (8,5 dl) óbor 20 dénárt, egy juh 2 forint 40 dénárt, egy csizma 1–3 forintot ért. Egy egyszerű szablya vagy pallos ára 3–4,5 forint volt. A császári katonák a kincstártól kaptak köpenyt, a végvárakban szolgáló magyar katonákat pedig a zsold mellett évente egy „köntösre” való (e szó alatt ekkor a teljes ruházatot értették) posztóval is fizették, aminek legalább félévi zsoldnak megfelelő értéke volt akkoriban. Az egy rend ruhának legalább egy évig kellett kitartania. Tizedesnél magasabb rangúak már inkább szerették a kapott anyagon túl, erszényük szerint maguk csináltatni a ruházatukat. A nyugati zsoldosoknál a kincstár által adott fegyverzet árát levonták a katona későbbi zsoldjából.

Fosztogatók

Mivel a zsold mindig késett, a korabeli hadellátás pedig nem működött túl jól, ezért a hadseregek gyakran inkább helyben elvették azt, amire szükségük volt – vagy az ellenségtől, vagy a polgári lakosságtól. Ez annyira fontos forrás volt a számukra, hogy néha legalább annyira alapoztak a zsákmányolásra és sarcolásra, mint magára a zsoldra.

Az ellenségtől szerzett zsákmány a korabeli megítélés szerint még „tisztes nyereségnek” számított. Török-magyar viszonylatban már amúgy is régóta tartó végvidéki harcok hadiszokása szerint a legyőzött ellenfél javai a győztes fél katonáit illették, bár ez a nyugati zsoldosok között is éppen úgy szokásban volt. Mivel a korabeli katonák magukkal hordták minden értéküket, a harctéri fosztogatás során az elesettektől és foglyoktól minden használhatót elszedtek, és kirabolták a legyőzöttek táborát. Mindebből bizony a sereget sáskahadként követő tábori nép is alaposan kivette a részét. „Főrabokért” vagy váltságdíjat kértek, vagy fogolycserére képeztek alapot.

> *„…az magyar seregnek az mely helt mutattak volt, oda nem állatták a seregeket és ott egy magyar sem vítt, hanem csak mind elfutott, et quod maius harmada sem volt jelen, mind kurva anyjokban voltanak akkor is praedálni… magyar az harczon tíz nem veszett…*
>
> *Bethlen Gábor fejedelem 1620. nov. 23-án kelt levele*

A hadizsákmány legszebb tárgyait az uralkodónak küldték. A magyar vitézlő rend szokása szerint a zsákmányt a táborban katonai vásáron, kótyavetyén eladták. A bevétel egy része az elesettek hozzátartozóit illette meg. Ekkor sok értékes holmi kerülhetett „árverésre”, néha áron alul. 1631-ben a rakamazi csatából vesztesen elmenekülő Batthyány Ádám hátrahagyta 900 tallért érő lovát, amit a darabontok helyben 25, majd 40 forintért adtak el egymásnak, majd 200 tallérért a vicegenerálisuké lett. Batthyány hiába ígért utólag, követe útján még többet érte, kedves lovát már nem kapta vissza.

A védtelen polgári lakossággal szembeni visszaéléseket – bármelyik korabeli seregben – még a legszigorúbb büntetések mellett is szinte lehetetlen volt megszüntetni. A települések rettegtek az átvonuló seregektől, amelyek élelmet, pénzt, takarmányt, beszállásolást követeltek, és sokáig helyben táborozva alaposan letarolták a vidéket, ez pedig éhínséget vagy járványt okozhatott. A sereg vonulási

Ha zsákmányról volt szó, a katonák nem válogattak, amit csak mozdítani tudtak, magukhoz vették.

útjában élő parasztok inkább elrejtőztek, ha tudtak, a városok elöljárói pedig nagy összegű hadisarc fizetésével igyekeztek elkerülni a bajt, még akkor is, ha történetesen a sereg az ő oldalukon állt. Egy előrelátóbb hadvezér, ha netán meg akarta nyerni a lakosság támogatását, igyekezett inkább fegyelmet tartani, tiltani a rablást és megtéríteni az okozott kárt és az ellátást. A sereg megfélemlítése hatásos eszköz volt: a korból fennmaradt magyar hadiutasítások jó része is fegyelmi kérdésekre és büntetésekre vonatkozott, és jócskán akadt dolga a sereggel tartó tábori hóhérnak is. 1598-ban Győr bevételénél egy spanyol tiszt irigységből megölte egy francia bajtársát, aki elrejtett török aranyakat talált a várban, ezért a spanyolt a hadbíróság lefejeztette.

Ostrommal bevett ellenséges várakban, ellenálló városokban korabeli szokás szerint a katonáknak jutalomként akár napokig tartó szabad rablást is engedélyezhettek, ez pedig a legpusztítóbb sorscsapás volt, ami egy korabeli településsel megtörténhetett. A szemtanú krónikások leírásai az ekkor átélt szörnyűségekről aligha túlozták. 1602-ben Beszterce városa makacs ellenállás után végül hadisarcban egyezett meg Basta tábornokkal, de a vallon zsoldosok a tiltó parancs ellenére mégis rabolni kezdtek, közben több saját tisztjüket is megölték. A tábornok csak számos katonájának nyilvános kivégzése után tudta a rendet helyreállítani.

A prédálás sok gondot okozott, mert alaposan szétzüllesztette a sereg fegyelmét, és valódi veszteségek, akár vereségek is adódhattak belőle. 1597-ben az elfoglalt pápai várban azért történt lőporrobbanás, mert a fosztogatnivalót kereső német muskétások az égő puskakanócaikkal éppen a vár lőporraktárba tévedtek be.

A hajdúk és a császári vallon zsoldosok is hírhedt prédálóknak számítottak, a figyelmük mindenre kiterjedt, ha zsákmányról volt szó. Sopron alsóvárosát 1605-ben felprédáló hajdúk valamelyikének még arra is volt gondja, hogy a kifosztott templom orgonájából elvigye az ólomsípokat is – tettét nem a muzikalitás vezérelte, egyszerűen csak puskagolyót akart önteni belőlük.

> *„A katonák semmit nem hagytak kikutatlanul, a sírokat is felnyitották és kifosztották s minden helyet felástak és átkutattak, ahol azt hitték, valami el lehet rejtve. Még az emésztőgödröket se restelték átkutatni, minden gabonát és bort meg egyéb készletet elvettek az emberektől, nékik semmit sem hagytak; könyörgésüket és esdeklésüket meg sem hallgatták…*
>
> *Katonák fosztogatnak Segesváron, 1601;*
> *Krauss György: Leírása mind a hadi dolgoknak, mind az egyebeknek, amelyek 1599-től 1606-ig Erdélyben történtek*

Viselet

A kora újkorban még nem terjedt el a rendszeresített katonai egyenruha, de nációkra jellemző viseletekkel már találkozunk. Ha elő is fordult, hogy a katonák zsoldként lábbelit vagy posztót kaptak a pénz mellett vagy helyett, az öltözetük varratás után már nem volt egységes formaruhának mondható.

A ruházat minden társadalmi csoportnál értéket képviselt, az ingóságok között a hagyatéki leltárakban, hozományjegyzékekben mindig megtaláljuk mind a még felhasználásra váró textileket, mind pedig a kész ruhákat. A katonák között természetesen a mindennapokban nem a legdrágább anyagokat fogjuk megtalálni, de igyekezett mindenki jó minőségű anyagot felhasználni a ruházatához. A korszak általánosan elterjedt anyagfajtája a gyapjúból készült posztó. Többféle minőségű posztót ismertek, melyek között a legolcsóbb a lengyel volt, a legdrágább kategóriát pedig a flamand és angol import jelentette. Emellett a tehetősebbek varrattak bársonyból, taftból vagy különféle brokát anyagokból, melyeket mind külföldről hozattak az országba.

A magyar katonák jellemzően dolmányt hordtak, a nyugati zsoldosseregeket pedig a spanyol divat hatását mutató ruházatban láthatjuk a korszak képi ábrázolásain. A Nyugat-Európában kedvelt spanyolos divat a magyarlakta területeken is megjelent, főként a német ajkú lakosság körében. Rajtuk keresztül nálunk is ismert volt ez a divatirányzat: több korabeli magyar szabásmintakönyvben találunk korcovány és kabát név alatt nyugati típusú kabátokat. Így a Nyugat-Európából érkező különféle nemzetek zsoldosait is jól el lehet különíteni a magyar katonáktól a viseletük alapján. Mivel a magyar divat látványosan eltért a nyugat-európaitól, a külföldről érkező kortársak általában élénk érdeklődést mutattak a magyarok viselete iránt, így sok leírásból és képi ábrázolásból ismerjük a „magyaros viseletet”.

> *„...valami temérdek gyolcsot Szakócára küldvén bé, valami ottvaló asszonyok, nem tudván az magyar formát, minthogy az németek gatyát nem, inget hosszat, szűk ujjút viselnek, oly szoros gatyát csinálának, alig ülhettem lóra benne...*
>
> *Kemény János önéletleírása, 1657–1658*

A 16–17. század jellegzetes magyar férfiviselete a dolmány. Ujja legtöbbször szűk, a kézfejnél gombokkal vagy kapcsokkal záródott. Jellegzetessége a leppentő vagy „kutyafül”, mely többféle formájú lehetett és ráhajlott viselője kézfejére. A dolmányt a derékon övvel rögzítették, melyek többféle technikával készültek. Találunk csomózásos technikával készült hálóöveket, a későbbi korokban is ismert zsinóröveket és textilcsíkokból készült sálöveket is. A dolmány elől pitykékkel záródott, melyekhez az ellenkező oldalon nem gomblyukat varrtak, hanem zsinórt húztak a dolmány bélésbe, és azokat a pitykékbe akasztva zárták össze a dolmány két oldalát. A pitykéket ötvösök illetve az erre specializálódott gombkötők készítették. A fémpitykéket önthették ónból, de a gazdagabbak ötvöstől vásároltak füles gombokat, akár ékkőberakással. A kötött gomb nem magyar sajátosság, Európa más részein is készítettek fa alapra selyem és fémszállal körbetekert gombokat, de formájukban találunk magyar sajátosságokat. Főuraink dolmányán gyakran látunk hatalmas, nyújtott, tojás alakú gombokat, de a gombkötő céhek leírásaiban is előfordul ez a forma, tehát általánosan elterjedt és kedvelt lehetett a férfiak közt.

A kor jellegzetes gombfajtái: szövetből varrott, faalapra kötött, ónból öntött és réz pitykegomb

A nyugati katonák felsőruházata a zeke, melynek gyakran felkötözhető vendégujjai voltak, s ugyanúgy, mint a magyaroknál, igen sokféle anyagból készítették. Elöl fém-, textil- vagy kötött gombokkal záródott, s gyakran hasítékokkal is díszítették, így részben kilátszott alóla az ing.

A magyarok a dolmány fölött viselték a mentét. Ez szabásában nagyon hasonlított a dolmányra. Különbség a kettő között, hogy míg dolmányt magában is viseltek, addig mentét dolmány nélkül sosem hordtak. Emellett a mente ujja is többféle lehetett, így találunk hasított ujjú, háromnegyedes vagy a térdig-bokáig érő, úgynevezett „szárnyujjú” változatokat is. A nyugatiak a zeke fölött mellényt hordhattak, de ahogy mentét sem dolmány nélkül, a mellényt sem vették fel soha zeke nélkül.

A korabeli szabók árszabásaiban mindig megtaláljuk a nadrágot is. A magyar nadrág egy passzos, a lábszáron, a külső oldalon a bokánál gombokkal, vagy belül, rejtetten francia kapcsokkal záródó ruhadarab. Nem léteztek még a mai „elasztikus” anyagok, így a nadrág szűk szárát a fenti módon tudták megoldani. Különféle minőségű posztóból készítették méret után, vagy ha gyorsan kellett egy új nadrág, a vásármíves szabóktól a vásárnapokon, előre gyártott ruhadarabokat is be lehetett szerezni. A nyugati divat szerint öltözködők térdig érő bő nadrágot és passzos, kötött vagy varrott harisnyát hordtak.

Alsóruhaként inget viseltek, mely finomabb anyagból készült: a leírásokban len, gyolcs, vagy a korszakban gyakran emlegetett bujavászon ingekkel találkozhatunk. Nemeseknél akár selyemből is készítették a ruhadarabot. A közhiedelemmel ellentétben a nadrág alatt hordtak alsónadrágot, mely teljesen elterjedt viselet volt a korszakban. Kemény Jánosról tudjuk, aki 16 éves korában részt vett Bethlen Gábor magyarországi hadjáratában, hogy nem vitt elég fehérneműt, így kénytelen volt többször anélkül felvenni a nadrágot, s így a higiénia hiánya miatt hamarosan eltetvesedett.

> *„[...] a saruknak és cipellősöknek képtelen árat akarja szabni, holott egy-egy sarutul két-két forintot és cipellőstől 56 dénárt kíván. Kegyelmetek gondoskodjék jól felőle, hogy ő felsége maga személye szerint hadakozik, az kegyelmetek megmaradásáért, nem kellene ő felségét ennyire megsarcoltatni. Igen elég, ha egy sarutul egy-egy forintot és cipellőstől 33 dénárt adnak. Kegyelmetek pedig siettesse vele, hogy amikor innen megindítjuk az több sarukat és cipellősöket, és oda érkezzenek velek, kegyelmetek adattassa fel a szekerekre.*
>
> *A Szepesi Kamara levele Lőcse városához a Bethlen Gábor seregébe szállítandó lábbelikről, 1621*

Lábbeliből sokfélét használtak. A legismertebb magyaros lábbeli a csizma, mely törökös módon, azaz sarok nélkül készült a 17. század végéig, de a járást könnyítendő, kisebb patkó alakú vasakat szegeltek a sarok alá. Szintén török hatásra jelent meg a papucs, melyet sarkas változatban is készítettek nők és férfiak számára is. Korabeli festményeken gyakran láthatunk bőrkapcába bújtatott lábú férfiakat, akik bőrpapucsba lépnek a kapcával. Ennek a kettőnek az összeolvadásából alakult ki az oldalt fűzős száras cipő, amit több sírleletben, így Sárospatakon és Gyulafehérváron is megtaláltak. Tévhit az is, hogy csak csizmát hordtak volna a korszakban a férfiak, ugyanis több cipőfajtát is ismerünk képekről és régészeti leletekből is. Cipellős névvel illettek minden cipőfélét, mely legtöbbször bőrből, de különféle textilekből is készülhetett. Bethlen Miklós Angliában egy éjszakai utazás alkalmával járt szerencsétlenül, s panaszkodva jegyezte fel önéletírásában, hogy a kényszerű gyaloglás alatt bársonycipellőse teljesen átázott. A jobbágyok, hajdúk és a divatoló diákok között elterjedt volt még a bocskor is, bár a diákok egy sokkal díszítettebb fajtát hordtak, melyről a korszak vallási vezetői gyakran nyilatkoztak korholó szavakkal. Ahogy a magyarok, a nyugati zsoldosok ugyancsak hordtak cipőt és csizmát is, attól függően, hogy milyen rangban álltak, és mit engedhettek meg maguknak.

Törökös szabású, vasalt sarkú csizma

Úton és táborban

Bár a 17. századi Magyarországon sosem volt igazi béke, az akkori katonák csak viszonylag keveset tartózkodtak a „valódi” harcmezőn, vagyis az ellenséggel szemtől szembe, a csaták veszélyei között. Idejük nagy része várakban, kevéssé mozgalmas helyőrségi szolgálattal, vagy a mezei hadakban, táborba szállva telt.

A hadjárati „szezon” tavasszal kezdődött, amint a sereg nélkülözhetetlen hátas- és igáslovainak elég legelhető fű nőtt. A tél közeledtével az alaposan kimerült sereg, ha még továbbra is fegyverben tartották, téli szállásra vonult. Ez akkoriban városokba, falvakba való beszállásolást jelentett. Kivételes esetekben télen is folytak harcok, de ez már nagyon megviselt embert és állatot egyaránt. Kemény János még 35 évvel későbbi önéletrajzában is élénken emlékezett, hogy 1623 telén milyen nehéz volt a mély hóban a téli visszavonulás, és a hidegre, amikor egy futár a lován, a tábori őrszem pedig a posztján fagyott halálra.

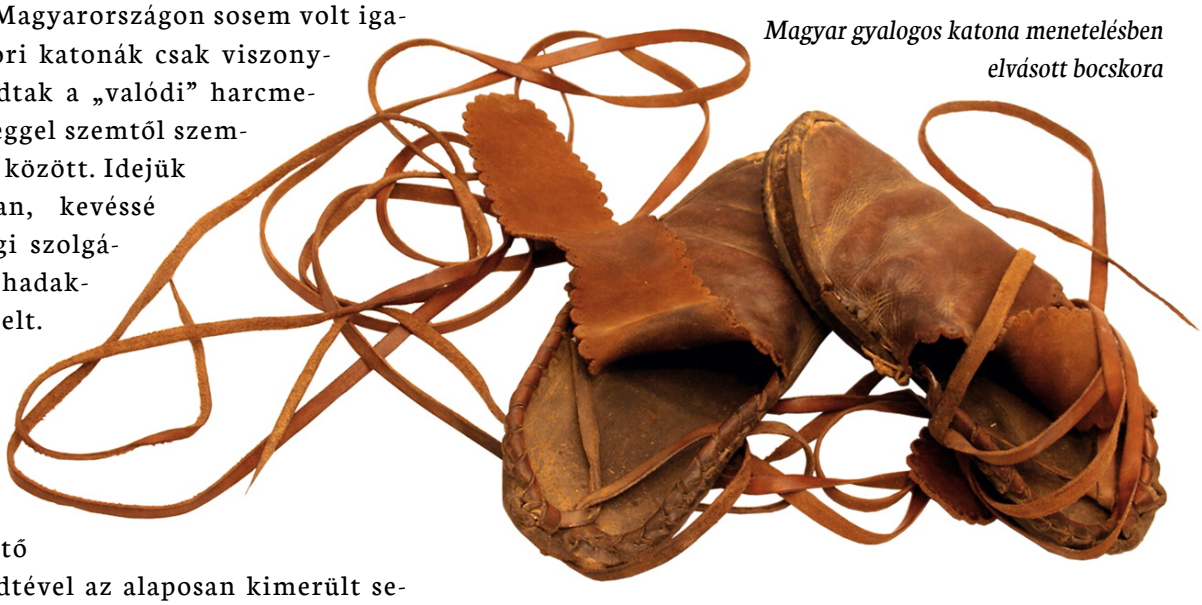

Magyar gyalogos katona menetelésben elvásott bocskora

A katona számára a hadjárat leginkább meneteléssel telt, mert egy sereg lassan vonult (kivéve a könnyűlovasságot), és a korabeli felderítés, nehézkes tájékozódás és (ál)hírek miatt rengeteg idő ment el az ellenség keresésére és manőverezésre. A menetelés látszólagos monotonsága mellett nagyon kemény próbatétel volt. A hadjáratokra induló seregeknek olykor hatalmas távolságokat kellett megtenniük a korabeli úttalan utakon, amit a folyókon való nehéz átkelések, az eső, sár, hőség vagy éppen a fagy még tovább nehezíthettek – nem is számítva az ellenséget. Ekkoriban egy nagyobb sereg a létszáma alapján (némi túlzással) szinte egy mozgó városnak volt tekinthető, mert létszáma a táborkövetőkkel együtt néha egy nagyobb korabeli település lélekszámával vetekedett. Amennyire a hadsereg saját szabályai és körülményei lehetővé tették, magukkal is vittek minden szükséges holmit és ellátmányt, rengeteg állattal és szekerekkel. A nyugati zsoldosokat a családjaik is követték a táborba, ami jól jelezte azt a korabeli felfogást, hogy a katonáskodás is éppen olyan foglalkozás, mint a többi, csak éppen néha veszélyes, és sokat kell miatta vándorolni.

> *„Ám a lovasság nem akart engedelmeskedni a kiadott parancsnak; egy részük nem volt hajlandó a málhák mögött vonulni, más részük nem akart fél mérföldre lemaradni, és olyanok is akadtak, akik a lassú menetet magát nem akarták, azaz mindegyikük azt akarta csinálni, ami éppen tetszik neki. Azt mondták, hogy nem lesznek örökké a gyalogosok őrzői, és nem hajlandók a gyalogság mögött vonulni, mert így később kerülvén rájuk a bekvártélyozás sora, azt ők maguk és lovaik is megszenvedik.*
>
> *Császári sereg vonulása, 1604;*
> *Barbiano gróf jelentése a Bocskai-fölkelésről, 1605*

Az alakulatokhoz tartoztak málhás szekerek is, de a katonák a fegyverüket, tartalék ruhaneműt, az értékes zsákmányt és élelmük egy részét is jórészt maguk cipelték, hacsak többen együtt nem tudtak saját málhás szekérre vagy teherhordó állatra szert tenni (és legalább egy szolgára, aki ezekre ügyel). A vonulás rendjéről a vezérkar döntött, de a katonáknak nem volt közömbös: ugyanis a menetoszlop végére rendelt csapat fuldokolt egész nap a sereg által felvert porban, vagy éppen ők akadtak el végképp az előttük haladók által már feldagasztott sárban. Egy napi menet normális esetben hajnaltól kora délutánig tartott, azután a sereg az előre kiválasztott helyen tábort vert. A táborozás is meghatározott rend szerint zajlott a magyar és császári katonaságnál egyaránt. Minden csapatnak kijelölt szálláskörlete volt, de a tábornál megvolt a helye a piacnak is, ahova a civilek is bejárhattak. A táborban zajlott gyakorlatozás és kiképzés is. Nyáron sátrakban, állandóbb téli táborban pedig maguk eszkábálta kunyhókban laktak a katonák. A nagyobb táborokat sánccal erődítették. A nyugati seregek különösen jól értettek a tábori erődítések készítéséhez.

Egyszerű katonai sátor

A tábornak fegyelmi rendtartása is volt, minden fontos dologhoz (málha, élelemosztás, őrség) kijelölt, felelős tisztet rendeltek. De a korabeli tábori életnek is minden bizonnyal megvoltak a maga íratlan szabályai is. Kemény Jánostól, aki ifjúkorában fejedelmi inasként kísérte Bethlen Gábort a hadjárataiban, a táborban az öreg katonák mindjárt ellopták az általvetőjét és a jobb ruháit, amelyek egy részét pénzen kellett tőlük visszaváltania.

Élés és prófunt

Elegendő élést, abrakot, és a kapitányoknak valami borocskát is hozzanak a seregnek – írta Bethlen Gábor egyik főtisztje Szepes vármegyének 1626-ban. Azt sem mulasztotta el hozzátenni, ha netán nem küldik gyorsan, a sereg maga hajtja be azt, és abból a vármegyének bizony sok kára lesz. Ilyen volt akkoriban egy szabályos és békés katonai élelembeszerzés ügyintézési módja, amivel a hadműveleti terület lakosságára terhelték az ellátást (és annak a táborba vitelét is), mint a lakosok kötelező hozzájárulását a hadakozás költségeihez. A magyar vármegyei katonaságnak is élelemmel megrakott szekerekkel együtt kellett táborba vonulnia. A lakosságnak elvileg térítés is járt (volna), ha a katonák a nekik törvényesen kijáró élelmen túl is vásároltak vagy bármit elvettek, de a mindennapok gyakorlatában egy civilnek gyakran inkább nem volt tanácsos ezzel előhozakodnia.

> *„...élést magoknak felette keveset hozhattak volt, főképpen az gyalogság, és felette igen meg kezdettek vala éhezni, mely miatt messzebb nem vihetem őket, magam is gondolkozván felőle, az mely had megéhezik, hogy kész megvert had az.*
>
> *Bethlen Gábor levele Rhédey Ferencnek, 1616*

A táborba vitt „élésből” a legfontosabb a gabona és liszt, vagy több ezer, készre sütött kenyér volt. Ezekből osztották naponta a katonakenyér-fejadagot, akkori nevén a prófuntot. Egyetlen véka szitálatlan lisztből 60 cipót vagy 6 nagy „öreg kenyeret” sütöttek ki, ez egy napra elég volt kb. 20 embernek. Vágóállatként disznókat, teheneket, borjakat, juhokat és szárnyasokat is kapott a had. Bethlen Gábor seregében például 1620-ban 100 emberre hetenként 1 tehén vagy 3 disznó húsával számoltak. Természetesen

a sereggel tartó nem harcolókat (szolgák, lovászok, kocsisok, kézművesek), a nyugati zsoldosoknál pedig a táborban is velük tartó családtagokat is el kellett látni. Mivel ekkoriban a vizek többsége fertőzött volt, a lakosság és a katonák is bort vagy sört ittak. Egy 1616-ban Brassóból küldött hadi ellátmányban a liszt mellett vaj, ecet, köles, rizs és szárított zöldségek voltak, sőt még ekkor igen drága bors is. A sereg természetesen a lovainak járó zabot, szénát is kapott.

A sereg piacán kereskedők és helyiek is árusítottak, ha éppen nem riasztották el őket az ellenséges portyázók vagy a rablók. A hadbíró feladata volt ügyelni arra, hogy szabott, de tisztes árat kapjanak az áruikért, ezzel bátorítva őket, hogy segítsenek a sereg ellátásában. A nyugati seregekben a markotányosnők is kereskedtek élelemmel. Az ellátás intézésének dolgában a nyugati zsoldos és a magyar seregek nem különböztek lényegesen egymástól, a gyorsabb magyar lovasság viszont hatékonyabbnak bizonyult az élelemszerző portyákon.

A legénység és a tisztikar társadalmi különbsége az étkezésük körülményein is meglátszott: míg a tisztek üvegholmit is magukkal vittek a táborba, a katona kénytelen volt bőrkulacsával beérni.

> *„Végy egy nyárson sült kappant, fogj egy gerezd fokhagymát, nyomd szét vagy vágd apróra, tedd egy barna lébe, ami finom savanykás. Melegen bontsd szét a kappant, és azonmód tedd egy tálba, hogy a leve el ne folyjék, öntsd reá a levet melegen, tégy hozzá tört borsot is, és nyomban tedd asztalra. Gyakran tesznek hozzá fokhagymát, amit mozsárban megtörtek, és hidegen felöntöttek borecettel, és ráöntik a meleg kappanra. Így készítik a katonák is, amikor táborba szálltak, kiváltképp a magyar urak.*
>
> *A mainzi érsek szakácsának recepteskönyvéből, 1581*

A katonák maguk készítették el az ételüket, de ha beszállásolták őket a lakossághoz, jogukban állt fejadagjukat a szállásadójukkal elkészíttetni. A tisztek, főnemesek tábori ellátása természetesen minden téren sokkal jobb volt, mint a közkatonáké – akiket viszont a szükség meglehetősen „élelmessé” tett, mikor a néha akadozó ellátást útközben összeszedett hozzávalókkal egészítették ki. Emellett ha ellenséges földön találtak még lábon álló gabonát, azt a sereg maga learatta, ha ép malmot találtak, azt is munkára fogták. Ha az ellátmány sokat késett, hamar felütötte a fejét az éhínség, amit lázongás és szökdösés követhetett. „Nincsen ura a gyomornak, szolgája penig mindenik” – írta Zrínyi Miklós.

A korabeli seregek a szállítási gondok miatt nem vihettek magukkal túl sok élelmet, így a folyamatos külső utánpótlástól függtek. A katonák akár ötnapi „élést” is cipeltek (a lovasok még a takarmányt is), és szekereken is volt, de így sem volt tanácsos túl messzire eltávolodniuk a számukra ellátóbázisként szolgáló vidéktől, a raktározott készletektől és a védett szállítási utaktól. Ha sokáig tartózkodtak elpusztított területen, és az ellenség netán elvágta utánpótlási vonalaikat, a sereget az éhség hamar szétzilálta. Ugyanígy éhezhettek az ostromlott várak helyőrségei is, ha elfogytak a készleteik. 1606-ban a Tokaj várát tartó, éhező németek előbb megették a lovaikat, majd a vár összes állatát, beleértve a kutyákat és egereket is. Mielőtt feladták volna a várat, a katonák már megfőzött állatbőröket és a csizmáikat ették.

Sebesülés, betegség

Az orvosi képzés egységesítése előtt sokféle gyógyító, specialista, kuruzsló foglalkozott a betegek kezelésével. Ezen belül a legnagyobb csoportot az elsősorban elméleti tudással rendelkező orvosdoktorok, illetve a test „külső betegségeinek" kúrálásával foglalkozó seborvosok alkották. Utóbbiak közé tartoztak a fürdősök, borbélyok – a sebészek idővel közülük kiválva önállósodtak. Ez azt is jelentette, hogy a sebészet nem tudománynak, hanem kézművességnek számított – a „kézzel dolgozót" jelentő *chirurgus* szó is erre utal. Kivétel ezalól Franciaország és Itália volt, ahol már a 16. században egyre jobban kapcsolódott össze az anatómia és a sebészet. A kézműves-sor miatt a seborvosok kisebb megbecsülésnek örvendtek, mint az akadémikus orvosdoktorok, ugyanakkor sok újítást, felfedezést köszönhettek gyakorlati tudásuknak. A gyakorlat azt is jelentette, hogy az egyes sebészek ismeretei, eljárása között óriási különbségek lehettek.

> *„…sebes az egész hadból talám 140 lehet. Zoltán Ferencz kegyelmed hadnagya sebes, lövés a czombján. András Gerébnek a fején jó seb, karddal csapta kozák. Balon Péter és Nagy Lörincz nevű gyalog hadnagyim lövés miatt sebesek, de meggyógyulnak, az kékek közül 27 sebes…*
>
> *A strasniczai harc sebesültjei, 1621; Bethlen Gábor levele Thurzó Imrének, 1621.*

A hadsereg egészségügyi feladatainak ellátása során a tábori sebész, felcser *(Feldscherer)* a tábori orvos mellett alárendelt helyzetben volt – már amennyiben volt orvosdoktor a seregben, hiszen a források nagyfokú orvoshiányról tanúskodnak, s a 16–17. század fordulóján még a császári csapatokkal is kevés orvos jött az országba. Ennek köszönhetően hazánkban felértékelődött a borbélysebészek szerepe, akikben sokszor még a főúri, fejedelmi páciensek is jobban megbíztak, mint az orvosdoktorokban. A sebészek a korban elterjedt gyakorlat szerint békeidőben általában egy-egy város borbély- vagy fürdőscéhének tagjaként praktizáltak, háborús veszély esetén pedig tábori sebészként kirendelhette őket a város vagy az uralkodó a csatatérre, ahol a betegek ellátása után díjazásban részesültek.

A korabeli sebész munkája összetett volt: nemcsak ellátta a sebeket, de ő készítette a kezeléséhez szükséges kenőcsöket, flastromokat, specialistaként foglalkozott a szem és a fog betegségeivel is. A tűzfegyverek által okozott, súlyosabb sebek is kihívás elé állították a sebészeket: a korabeli felfogás a lőtt sebet mérgezettnek tekintette, ezért úgy gondolták, a gennyedzés a gyógyulás szükséges velejárója, így ezeket kezdetben az arab medicina hatására kiégették. A borbélycsaládból származó, előbb felcserré, majd udvari orvossá kinevezett Ambroise Paré (1510–1590) véletlen folytán (elfogyott az égetéshez szükséges olaja) fedezte fel, hogy gennyedzés nélkül, az általa készített kenőcs segítségével a sebek gyorsabban gyógyultak. Ő alkalmazta először a csaták után gyakran szükséges végtag-amputációknál az égetés helyett az erek lekötését, a *ligatúrát*, ami elősegítette a sebészeti technikák fejlődését, és a sebesülteknek is kevesebb fájdalommal járt. Néhány seborvos az amputáció mellett művégtagok készítésével is foglalkozott.

Mellkast, hasüreget érintő műtétekre nemigen vállalkoztak, nagyobb fejsérüléseknél azonban elterjedt volt a koponyalékelés. Az operációkat érzéstelenítés nélkül végezték, legfeljebb alkoholt itattak a beteggel, mivel a fájdalmat a kezelés szükséges velejárójának tekintették. Altató, narkotizáló szereket inkább a népi gyógyászok használtak.

A sebesült katonák számára sokszor nem is maga a seb jelentett igazán veszélyt, hanem annak elfertőződése. A civil lakosságnál és a katonaságnál is sok áldozatot követeltek a régi (pestis) és új járványok (mint az Amerika felfedezése után óriási mértékben elterjedő szifilisz, amit a kortársak magyarul *francia kór* vagy *francúz* néven emlegettek). A hazánkba érkező, itteni természeti viszonyokat nem ismerő idegen zsoldosok között gyakran pusztított a kiütéses tífusz (*morbus hungaricus, hagymáz*).

Pápista zsoldosok, kálvinista hajdúk

A vallás megkerülhetetlenül jelen volt a korabeli ember mindennapjaiban, és ez alól a katonák sem voltak kivételek. Egy közkatonának, mint állandó életveszélyben levő embernek is fontos volt hallania, hogy az igaz ügyért harcol, és Isten vele van. Ennek hirdetése a táborokban jelen lévő papok feladata volt, ezt a célt szolgálták a gyakori tábori prédikációk, istentisztelet, a közös zsoltáréneklés, amelyek a sereg összetartozását, végső soron harci morálját, fegyelmét voltak hivatottak fenntartani. A táborokban az istenkáromlást is igen szigorúan büntették. A harcok zűrzavarában a katonák viszont a magasztos hitelvekről már gyakran megfeledkeztek, és túlkapásaiknak – akár vallási vakbuzgóság, akár fosztogatási kedv volt az oka – leginkább a polgári lakosság látta a kárát.

> *„Ugyanis, egybeelegyedett, roppant seregekben, mikor, mint az esőt, oly sűrűn szórják a nyilat vagy golyóbist, hogy téged nem talál akármely alávaló ember lövése, hanem az utánad vagy melletted valót; nem a te erőd és bátorságod oka, hanem egyedűl az Isten kegyelme…*
>
> *Pázmány Péter: A keresztyén vitézek kötelességéről, 1636*

Nyugat- és Közép-Európa ekkoriban vagy katolikus, vagy protestáns (református, evangélikus) többségű vagy vezetésű államokra oszlott. A 17. század elején a magyar lakosság túlnyomó része valamelyik protestáns irányzatot követte. Ezt a helyzetet akarta megszüntetni a katolikus Habsburg uralkodók által indított ellenreformáció, ami viszont ellentétet okozott; részben erre az ellentétre is épült Bocskai és Bethlen Habsburg-ellenes harca is. A korabeli Magyarországon viszont még így sem zajlott igazi vallásháború, mint nyugaton, és nem került sor a nyugat-európaiakhoz hasonló tömeges, vallási alapú kivégzésekre és üldöztetésekre sem.

A vallási konfliktusokkal együtt jelentkező politikai ellentétek képezték sok korabeli nyugat-európai háború, így az ekkoriban elkezdődő harmincéves háború egyik ideológiai alapját. Ekkoriban a különféle vallási irányzatokhoz való tartozás nemcsak a hitvitákra adott alapot, hanem az uralkodóknál – de még főnemeseknél is – legtöbbször egy adott politikai nézet vállalása is volt, a vele járó ellenségekkel és szövetségesekkel együtt. A császári seregek katonái, és az udvarhű horvát csapatok katolikusok, a magyar hajdúk viszont többségükben reformátusok voltak. Protestánsok voltak Bethlen Gábor nyugati zsoldosai és az erdélyi szászok, míg a székelyek között ekkoriban egyaránt voltak protestánsok és katolikusok is. A letelepített hajdúknál a vallásszabadság a kiváltságos hajdúszabadságuk része volt, ami viszont azt szavatolta, hogy nem kerülhetnek jobbágysorba. A rác hajdúk, a havasalföldi csapatok és a császáriak kozák zsoldosai ortodox keresztények voltak.

Az Erdélyi Fejedelemség igen türelmes valláspolitikájának elveit Bethlen Gábor, az elkötelezett református fejedelem a harcok során is próbálta érvényesíteni, igyekezett vallási toleranciájával a katolikus magyarországi lakosság és az urak bizalmát is megnyerni.

Egy katona egyszerű fakeresztje

Babonák, ómenek

A kora újkori ember világképét a vallás formálta, de annak alárendelve élénken befolyásolta őt a korabeli néphit is, a maga „csodatévő” babonáival, segítő vagy ártó praktikáival, hiedelmeivel együtt. Az akkori emberek legtöbbje ezek hatását éppen olyan valódinak vélte, mint azt a kézzelfogható valóságot, ami körülvette őket. Ne feledjük, hogy a korabeli Európában (és Magyarországon is) ekkoriban rengeteg boszorkányper zajlott, és a 17. századi emberek hittek az ártó lidércek, kísértetek létezésében, a korabeli nyugat-európai népi folklór pedig éppúgy létezőnek tartotta a farkasembert, mint a balkáni néphit a vérszívó strigákat.

> *„Midőn kimentünk Váradról, az ló én alattam lassú járásban elesék, kit az fejedelem adott vala, hogy az jelzászlónak is töve felől egy darab eltörék, melyről is sok rosszat ominálta-nak; de az Úristen jó kimenetelt ada azon utunknak is, noha nagy szerencséken forogva.*
>
> *Kemény János hadba induláskor baljós előjeleket gyanít, 1626; Kemény János önéletírása 1657–58*

A 17. században a különféle szerencsehozó tárgyakba vetett hit is általános volt, főnemesek és parasztok közt egyaránt, és a rontást, betegséget akarták velük elkerülni. Foglalatba tett állatkarmoknak vagy állatfogaknak bajtól védő babonás erőt tulajdonítottak, éppúgy, mint a különféle „orvosságos köveknek” vagy ráolvasásoknak, és akkoriban (igen bizarr módon) egy akasztott ember kötelének vagy ruhájának egy darabját is bajelhárítónak vélték. A katonák pedig gyakorta szembenézve a halállal, még inkább bíztak az ilyesfajta „védelemben”. Ezért volt nagyon népszerű amulett a 17. századi német katonáknál a Szent György képével készült ezüsttallér is, melyről úgy tartották, hogy tulajdonosát megvédelmezi a golyóktól. Egyetlen ilyen Szent György-tallér akár 20–30 közönséges tallért is megérhetett.

A magyar hadszíntéren régóta harcoló Dampierre tábornoknak olyan híre volt, hogy őt nem is fogja a golyó. Temesvárnál fejen találta egy török, de Dampierre túlélte (a tábornokot ott valójában a sisakja mentette meg). A „sebezhetetlenség” hírén még az a makacs tény sem változtatott sokat, hogy Pozsonynál 1620-ban Bethlen Gábor katonái végül mégis lelőtték, és ezúttal meghalt. Krauss, a kortárs erdélyi krónikás ugyanis feljegyezte a szóbeszédet, hogy ekkor egy darabont ezüstgolyót, a dolmányáról leszakított ezüstgombot tett a puskájába, és úgy tudta lelőni Dampierre-t, aki „pedig bár – mint mondják – sebezhetetlen volt, mert nem fogta golyó”.

A harctéri sebek elfertőződésekor – ami gyakorta megesett – a katonák az ellenfelet vádolták azzal, hogy „megbűvölt” vagy „mérges” golyókat, fegyvert, istentelen praktikákat használt.

A korai újkor katonái is, akárcsak más korok harcosai, csata előtt mindenféle eseményt a harc kimenetelére vonatkozó előjelnek véltek, ennek a meggyőződésnek pedig nagyon is valós hatása lehetett a harci morálra. 1605-ben Szatmár várát végül átadó vallon zsoldosok elmondták, hogy amikor látták az először tüzelő ágyújukat felrobbanni, ami le is tépte a pattantyús karját, egy csapásra mind érezték, hogy a várat el fogják veszíteni. Bethlen Gábor 1621-ben magára nézve igen kedvező ómennek tartotta, mikor hírét vette, hogy a neki ellenálló Fülek várának legnagyobb ágyúja felrobbant, és egy tőle elpártolt főúr seregébe pedig belecsapott a villám. Zrínyi Miklós könyvében arra intette kora hadvezéreit, hogy minden jelet kedvezőnek kell megmagyarázniuk az embereik előtt, hogy ezzel is javítsák a sereg harci kedvét.

Katonák

Kapitány

A A nemes a vérével adózik – ezt a középkori hagyományt követve még a 17. században is a fegyverforgatást tartották a nemesi rendhez leginkább méltó tevékenységnek, és a korabeli Magyarországon igen jelentős volt a hadakozó nemesség szerepe. Így a magyar hadak tisztjei is a nemesek közül kerültek ki, bár a parancsnoki posztot és nemességet hadi érdemekkel is meg lehetett szerezni. Körültekintő főparancsnok a kinevezésüknél származás mellett katonai tapasztalatukra is figyelt, például maga Bethlen Gábor is „igen jó gondviselő vitéz, látott hallott kapitányokat” kért a hadai élére.

A magyar tisztek szívesen hordtak rangjelzőként csákányfokost

A brokátból varrott hosszú dolmányt nagy rézpitykék díszítik.

A tiszt rövid ujjú fekete mentét visel a dolmánya fölött.

A mentét a zsinórozás és a pitykegombok mellett farkasprém szegély is díszíti.

A tiszt a korszakban a magyarok között igen kedvelt sárga csizmát visel, amelynek formája a nyugati csizmákét követi.

A 17. századi magyar hadak legkisebb taktikai egysége hagyományosan az 500 fős „zászlóalj” volt, amely élén a kapitány állt. Tisztségét kinevezés útján kapta, felettese a főkapitány és a generális volt. A kapitány keze alatt 5–10 hadnagy vagy vajda szolgált az 50–100 fős csapatokban, továbbá dobosok, zászlótartók és a „gyermek” vagy „inas”, vagyis az apród.

A királyi, fejedelmi hadban a hadvezetés nevezte ki a tiszteket, a zsoldos szabad hajdúk viszont maguk közül választották kapitányaikat, akik a csapatuk nevében tárgyaltak és döntöttek arról, hogy éppen kihez szegődnek el. Sokuk tapasztalt harctéri parancsnoknak számított, akikre önálló hadműveleteket, nagyobb sereget vagy toborzást is rá lehetett bízni. A híresebb hajdúkapitányok neve sok embert gyűjtött a zászlók alá, egyes hajdúkapitányok (saját tekintélyük növelésére is) a saját csapatukba akár 1000–1500 embert is maguk köré gyűjthettek.

> *„...mindenkor kegyelmed rendeljen közikben magok közzűl kapitánt, olyat az ki féltse az maga tisztességét, és azoknak fejek vesztése alatt parancsoljon kegyelmed, hogy csavargókat közikben ne fogadjanak...*
>
> *Bethlen utasítása a hajdúkapitányok választásáról; Bethlen Gábor levele Rhédey Ferenchez, 1619*

Hauptmann

A kapitány (*Hauptmann, Capitaine*) a nyugati seregek legkisebb harcászati és szervezeti egységének, a zászlóaljnak a feje volt. Az elnevezése is innen ered: *Haupt, caput* = fej. A kapitányt az ezredparancsnokok nevezték ki és fogadták fel a toborzáskor. Az ezred első és a második zászlóaljának kapitányai az ezredparancsnok (*Obrist*) és annak a helyettese volt.

Csaták között a kapitány szervezte és irányította a zászlóalj mindennapi életét. Katonai ügyekben a hadnagy (*Leutenampt*) volt a helyettese, a harcrend felállításában és az ellátmány kiosztásában pedig az őrmesterei (*Feldweibel*) segítették őt. Volt továbbá egy írnoka, zászlósa, tábormestere, fegyvermestere, tolmácsa, szakácsa, egy-két dobosa és síposa, és darabontjai. Ekkora stábja azonban csak ideális esetben volt. A közvetlen stábja általában csak 3–4 emberből állt. A kapitány a harctéren az egységével maradt, s így az ezredparancsnok közvetlen beosztottja volt. Az ő feladata volt a közvetlen harctéri irányítás, általában egysége előtt, vagy mögött haladt.

Rangot jelző tiszti vállszalag

> *Az kapitán is Joachimus Bek szakadhatatlan volt az bástyárul, és nem különben vítt, mint akarmint gregarius miles. Intette egynéhányszor Bartholomeus Caporal hogy recedáljon, ne tegyen halálával nagyobb veszedelmet, ha mi esik rajta, de semmi intést nem fogadott.*
>
> *Szatmárt védő császáriak, 1605; Szamosközy István: Történeti maradványok 1542–1608*

Fähnrich

A zászló ősidők óta a hadseregek egyik legfontosabb szimbóluma: amíg a zászló a helyén állt, az egység is létezett. Nem meglepő hát, hogy a 16–17. század fordulóján a nyugat-európai seregek legkisebb harcegysége a *Fahne*, azaz zászló, zászlóalj nevet kapta. A teljes hadsereghez hasonlóan ennek is megvolt a maga tiszti kara, itt szolgált a legalacsonyabb rangú tiszt, a zászlós. A zászlósokat, akár a többi tisztet, maga az ezredparancsnok *(Obrist)* fogadta fel és nevezte ki. Fizetésük duplája volt az átlag katonáénak, ám ebből szolgájukat is el kellett tartaniuk. A gyalogság zászlósai legtöbbször elszegényedett nemesi és előkelő városi családok fiai voltak, akiknek nem volt elég pénzük az előkelőbb lovas fegyvernembe felvétetni magukat.

A zászlós feladata volt a csatarendben az alakulat közepén vagy az előtt állni, és a zászlót az egység szimbólumaként és a harcban viszonyítási pontként tartani. Szélsőséges helyzetben mindent meg kellett tenniük, hogy a zászló ne juthasson az ellenség kezére.

> *„A harmadik napon [...] megkísérelték az alsó vár elfoglalását, de a mieink derekasan visszavetették őket, sokukat megölve és megsebesítve; ekkor halt tisztes hősi halállal, vitézül verekedve, saját századom zászlótartója is.*
>
> *Császáriak védik Szepes várát Bocskai hajdúi ellen, 1604; Barbiano gróf jelentése, 1605*

Bársonykesztyű

A zászlós a vékony zeke fölött egy másikat is visel. A ruhák finom szövésű gyapjúból készültek, de az ing csipkéin és az apró óngombokon kívül más díszítés nincs rajtuk.

A zászló alapja egy fehér András-kereszt. Előlapján a kétfejű Habsburg-sas, a hátlapján a gyermekét tartó Szűz Mária látható. Ez a három legáltalánosabb jelkép, mely feltűnhet egy császári zsoldban harcoló egység lobogóján.

Zászlós

Zászlósnak lenni a magyar seregben is kitüntetésnek számító, emelt hópénzzel és nagy megbecsüléssel járó tisztség, de amellett igen veszélyes feladat is volt. A magyar zászlósok a zenészekével azonos vagy valamivel több hópénzt, sőt néha még az altiszteknél is magasabb összeget kaptak (ez körülbelül 4–5 forintot jelentett), de ezért nagy kitartást vártak el tőlük.

Nagyméretű gyalogsági zászló Bethlen Gábor címerével. A zászlókat uralkodó, vagy a csapatot felszerelő közösség adta. Rendszerint drága anyagból készített, nagy és színpompás darabok voltak, és a korban szokásos jelképekkel, címerekkel, jelmondatokkal díszítették őket

A szablyákat a felső egyharmadukon fokéllel is ellátták

A zászló védelmével megbízott öreg katona a magyar gyalogosok hagyományos fegyverzetét – szablyát, fokost és rövid puskát – viseli.

Egy zászló elvesztése nagy szégyen, zsákmányolása hadi siker volt, várak megrohamozásakor a zászló felvitele a falra pedig különösen nagy hőstettnek számított. A korabeli hadijelentések ezért a győzelmeket a zsákmányolt zászlók száma és minősége alapján is jellemezték. A sereg igazodási pontját, haladási irányát jelző zászlót az ellenség mindig igyekezett megkaparintani, így a zászlósok csatában állandóan nagy veszélyben voltak. Gyáván megfutamodniuk, a zászlót eldobniuk tilos volt, mert ezzel az egész csapatot veszélybe sodorták, ilyesmiért a rendet helyreállító parancsnok helyben megölhette őket. Mivel a zászló tartása közben ők nem nagyon tudtak fegyvert forgatni, viszont a zászlót mindenáron meg kellett védeni, ezért mindig zászlóőröket, megbízható veterán katonákat adtak melléjük.

„Én is azért az fejedelemnek jelzászlóját hordozván mondék: Kegyelmes uram, ha el nem viszem böcsülettel felséged jelzászlóját, valahová kévántatik, bátor fejem essék el érette; de egyik kezemmel azt, másikkal fékemlőt viselvén, oltalmazására elégségem nincsen: azért maga méltóságában járván, rendeljen az jelzászlóra vigyázókat is.

A fejedelem zászlósa és zászlóőrei, 1626;
Kemény János önéletírása 1650–53

Gyalogvajda

A vajdák 50 vagy 100 magyar gyalogos élén álltak. Rangjuk a lovasságnál a hadnagyi rangnak felelt meg, de Kelet-Magyarországon a gyaloghajdúk tisztjeit is hadnagynak nevezték. Helyettesük a vicevajda vagy vicehadnagy volt, akik alatt a tizedesek szolgáltak altisztként; közvetlen feletteseik pedig a főhadnagyok vagy fővajdák voltak. A hadnagyok kinevezés, vagy legalábbis megerősítés útján nyerték el tisztségüket. Rátermettnek kellett lenniük, mert a sokszor öntörvényű hajdúnép között rendet tartani egyáltalán nem volt egyszerű. Parancsnoki jelvényük a buzogány vagy harci csákány volt, zsoldjuk egy közkatona zsoldjának három-négyszeresét tette ki.

A hadnagyok vagy vajdák nem feltétlenül voltak nemesek. Az alacsonyabb rangú parancsnokoknál a rátermettség és tapasztalat, a magasabb rangúaknál pedig a nemesi származás volt fontos – így a magyar hadak nem szűkölködtek harcedzett altisztekben, de gyakorlott főtisztekben sokkal inkább. Intézményes tisztképzés ugyanis nem létezett. A nemesi származású ifjak egy magasabb rangú parancsnok apródjaként szolgáltak, mielőtt alkalmassá váltak a tiszti rangra. A hadnaggyá, vajdává emelkedett egykori közkatonának lentről indulva végig kellett járnia a ranglétrát, de az eközben szerzett harci tapasztalata értékes parancsnokká tette. A vajdák mellett szolgált apród is, sokszor egy volt régi bajtárs árvája.

Markolatkosárral szerelt, nyugat-európai szablya

> *„Mindenek előtt a Kapitányok vagy Vajdáknak meghitt vitéz embereknek szükséges lenni, kik hűségükről őfölségének megesküdjenek, és hogy a vitézi módot az alatta valókon épen és erősen megtartják.*
>
> *Magyar hadi szabályzat a 16.század végéről*

Gemeine Befehlich

Nyugat-Európában a gyalogos harcászat alapját a nagy, zárt alakzatok képezték, amelyek esetenként 3–4000 emberből is álltak. Ennyi embert együtt mozgatni komoly szervezési feladatot jelentett, így a sereg létszámának tizedét a tisztek *(hohe Befehlich)* és altisztek *(gemeine Befehlich)* adták. Rangban az altisztek alatt voltak a tisztesek *(untere Befehlich)*, akik az altisztek munkáját segítették.

A legmagasabb altiszti rang az őrmester *(Feldweibel, chargeant)* volt, kompániánként 2–3 szolgált belőlük. A harctéren egyetlen feladatuk volt: kialakítani, majd megtartani a kompánia elrendezését és tájékozódási pontul szolgálni. Táborveréskor az ő dolguk volt az őrség megszervezése, és ha nem volt külön szállásmestere a zászlóaljnak, a szálláshelyek kijelölése. A katonák kiképzését is ők irányították. A kompánia őrmesterei között nem volt különbség sem zsoldban, sem feldatkörben, de előfordult, hogy ha a kompániának nem volt hadnagya, annak feladatait szintén az egyikük látta el.

> *„Az belsők között egy olasznak emberséges forgolódását csudáltatják, kinek Bartholomeus Caporal volt neve [...] Ez felett inkább serénkedett, az mely bástyát neki assignálták volt az nem tágíttatta, felette igen lűtte és vágta űket; utoljára az halbárddal vert sokat által bennek az palánkon és ugyan egymásra deturbálta űket.*
>
> *Szatmárt védő császáriak, 1605; Szamosközy István: Történeti maradványok 1542–1608*

Az őrmester utáni altiszti rang a káplár *(Corporal)*. Belőlük 3–4 szolgált, és részben adminisztratív feladatokat láttak el a kompánián belül. Ennek értelmében a legénységet egyenlően osztották el közöttük, akiket név szerint nyilván kellett tartaniuk. Mindegyik káplárnak volt egy helyettese is, aki a káplár távollétében átvehette a munkát tőle. Az őrszolgálat alól felmentett, tisztesnek számító öreg katonák *(Gefreyter)* káplárja kiemelt szerepkörrel rendelkezett, ő 10–12 emberével együtt a zászló őrzését látta el.

Dobos

A gyalogsághoz beosztott zenészeket hangászoknak nevezték. Ez az elnevezés különböztette meg őket a későbbi zenekari művészi szerepet betöltő zenészektől. A hangászok voltak, akik a hadsereg síp-, trombita- és dobjeleit játszották parancsközlő és irányító szereppel. A zászlóssal szorosan együttműködtek, és a seregtest parancsoló tisztjének közvetlen közelében munkálkodtak. A hangászok hangszerei fegyvernemenként változtak. A lovasság inkább sípot, trombitát és üstdobot használt, míg a gyalogságnál a török-, vagy tárogatósíp, a duda és a dob volt használatos. A hangszerek elvesztése nagy szégyennek, megszerzésük pedig dicsőségnek számított.

Menetdob, amelynek alsó bőrére néha pergőhúrt is feszítettek.

Bőrkapcával viselt papucs

A dobos feladatát több fennmaradt írás is rögzíti, miszerint a köteles a parancsokat mindenkor nagy igyekezettel teljesíteni, ha parancsot kap a dobolásra, azt azonnal és sürgősen hirdesse ki. A dobosoknak ezért éles és érthető hangjuk kellett, hogy legyen. Ha következtében az ellenséghez küldték őket, meg kellett bízni bennük és az ellenségnek se többet, se kevesebbet nem mondhattak, mint amire parancsot kaptak. Nemcsak a saját síp- és dobjeleiket kellett ismerniük, hanem a szövetséges, illetve az ellenséges seregekét is. Ezért az igen komoly tudásért – hiszen így az ellenséges seregek mozgásáról ők értesülhettek először – sokszor különleges kiváltságokat kaptak, mint például a botozás alóli mindenkori mentség.

Az üstdobokat mindig lovon, és mindig párban használták. Az egyik mélyebb, a másik magasabb hangolású volt.

„Ezt azért jó jelnek és Isten akaratjának esmérvén lenni, az írást elhagyám, és dobost küldék hitre bé, izenvén az kapitánynak, ne vesztené az kereszténységet, kivel van, és magát is; adná fel az várat…

Szerencs várának kapitányát felszólítják a kapitulációra, 1644; Kemény János önéletírása, 1657–58

Sípos

A 16. században Nyugat-Európában is jól ismerték a magyar dudásokat. A dudást többször nevezik síposnak is, bár a síp, mint önálló hangszer is létezett. A magyar hangszeres zene legkorábbi írott emlékeiben, a 16. században megjelent *Ungarischer Tantz, Hayducky, Ungarescha* című kottákban világosan ráismerünk a magyar dudajáték jellegzetességeire. A 16–17. századi magyar katonai hangszeres zenében előkelő helye volt a dudának, mint akkor nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte divatos hangszernek. A magyar hadimuzsikában a 17. század végéig létezett a duda, amit akkor, mint „katonátlan hangszert” eltöröltek.

Sípok közül nyugaton a inkább a fából készült, egyenes csövű, kúpos furatú hangszer, a *schalmei* volt használatban, melynek hat elülső hanglyuka van, egy lyuka van a kisujjnak. A dupla nádnyelves fúvóka a kisebb hangszereken ajaktámasszal van ellátva, hasonlóképpen a Magyarországon használt török síphoz, vagy tárogató síphoz, mely erős hangja miatt kedvelt volt a harctereken is. A magyar hangászok elnevezése érdekes módon, több más magyar szóval egyetemben meghonosodott a lengyel nyelvben is, *dobosz*, *szyposz* és *dudziarz* alakban.

Schalmei és töröksíp

A hangász a dolmánya fölött láncinget visel, amely a 17. század elején gyalogos katonán már viszonylag ritka védőeszköz volt.

Kecskére emlékeztető faragott állatfej, a homlokán tükörrel

Kecskebőr tömlő

Sípszár, amelyen a dudás a dallamot játssza

Piros-fehér-zöld zsinórdísz. Ez a színhármas a 16. században kezdett el megjelenni díszítőelemként

Bordósíp, amely a dallamsípnál két oktávval mélyebben szóló kísérőhangot ad

> *„Kegyelmed az gyalog köziben sípost is rendeljen, mert az sereg avval szép.*
>
> *Bocskai István levele Petki Jánosnak, 1606*

Szabad hajdú

Az időnként zsoldba fogadott szabad gyaloghajdúk az egykori, felfegyverzett marhahajtókból váltak katonákká. Nyugati szemmel idegenszerűnek tűnő hadi szokásaik a magyarországi török háborúk során alakultak ki, ahol a hajdúk irreguláris gyalogságként igen hasznosnak bizonyultak. Harcban igazi elemük a lesvetés volt, mert ekkor „szabálytalan” harcmodorukkal még a reguláris csapatoknak is komoly veszteséget okozhattak, de nyílt mezőn egy lovasroham, komoly sortűz vagy ágyúzás hamar szétugrasztotta őket. Könnyűgyalogosként a másnak nehezen járható terepet hamar a saját előnyükre fordíthatták, és gyorsan feljutottak az ostromlott várak falaira is. Támadásukat a farkasordítást utánzó „hajdúkiáltással” kezdték. Fegyverzetük hiányosságait elszántsággal pótolták, amit még hírhedt prédálási kedvük is növelt. Viselkedésükön néha nagyon kitűnt, hogy a korban bizony az irreguláris katona és a rabló között alig volt különbség.

Zsákmányolt lovassági pisztoly, a 17. század elején még újdonságnak számító kovás lakattal

A hajdúk fegyverzetét a hagyományos magyar szablya és a szerszámként és fegyverként is használatos balta egészítette ki, közelharcban pedig mindkettőt használták. A fokéllel ellátott szablyával szúrni is lehetett, de gyakorlott kardforgató akár az ellenfél fejét vagy kezét is levághatta vele. A hajdúk lőfegyvere a rövid puska volt, amit vagy alkalmazójuktól kaptak, vagy maguk szereztek valahonnan, és vegyes eredetű felszerelésükön igencsak meglátszott bizonytalanabb zsoldjuk is.

A katona egy hosszú dolmányt visel, amelyre egy elnyűtt suba maradékát vette föl szükségmegoldásként. Derekán sálövet hord.

Baltafejjel felszerelt pisztoly. Efféle kombinált fegyverek csak mutatóba fordultak elő a csatatereken.

Bronz szerelékes szablya, amelynek eltörött a keresztvasa. A szíjazatot is bronzcsatok díszítik.

> *„Semmi egyéb nem marja az beleket, hanem hogy az latorságra, prédálásra olyan szabadságot nekik nem engedek, mint azelőtt szoktatták volt őket.*
>
> *Bethlen Gábor véleménye a hajdúkról; Bethlen levele Rhédey Ferenchez, 1616*

Pikenier

Egy nyugati zsoldos sereg gyalogsága még elképzelhetetlen volt a közelharcra specializálódott katonák nélkül, ezért a 17. század elején a katonák kétötöde pikákkal volt felfegyverezve.

A pika egy 3,5–5,5 m hosszú szálfegyver, amely általában kőrisfából készült, és különféle alakú és méretű hegyekkel volt ellátva. A nyeleket sok esetben hosszú vaspántokkal is megerősítették, hogy a hegyek levágását megnehezítsék.

A felső pikahegyen jól láthatók a nyél erősítését szolgáló pántok, az alsón pedig egy kis zászló, amellyel a hegyről vonták el a figyelmet.

A pika hossza miatt egyéni harcban használhatatlan volt, ezért pikával csak zárt alakzatban harcoltak. Egy pikásnak fegyvere használatához nagyjából két tucat fogást kellett elsajátítania. Harc során az első sorok a fegyverüket a vízszintesen, a nyak vagy a has magasságában tartva szúrtak a szembenállókra, a mögöttük állók pedig a fegyvert a társaik feje fölött tartva várták, hogy harcba léphessenek. Ha lovassági támadást kellett kivédeni, a pika végét a földbe szúrva, lábbal megtámasztva, hegyét a ló szügyének szegezve álltak fel. A pikát ilyenkor bal kézben fogták, jobbal pedig oldalfegyverüket húzták ki.

A pikások jellemzően páncéllal védték a felsőtestüket, bár ez alól voltak kivételek. Egy pikás idealizált páncélzata sisakból, nyakvértből, mell- és hátvértből, illetve comb- és vállvértekből állt, de ennek egyes elemei sok esetben hiányoztak.

> *„De ha gyalogot találsz, az mely csak egy kevéssé is besáncolja magát, mit csinálsz neki a lovassal? avagy ha csak pikája is lészen és rendben áll, mint az tüskés borz, miképpen ártasz neki? mert ha te akarnád is, a lovat nem hajthatod az olyan rettenetes sürü seregnek, és inkább fog félni a te lovad attul hogysem az te sarkantyúdtul.*
>
> *Zrínyi Miklós: Vitéz hadnagy, 1650–1653*

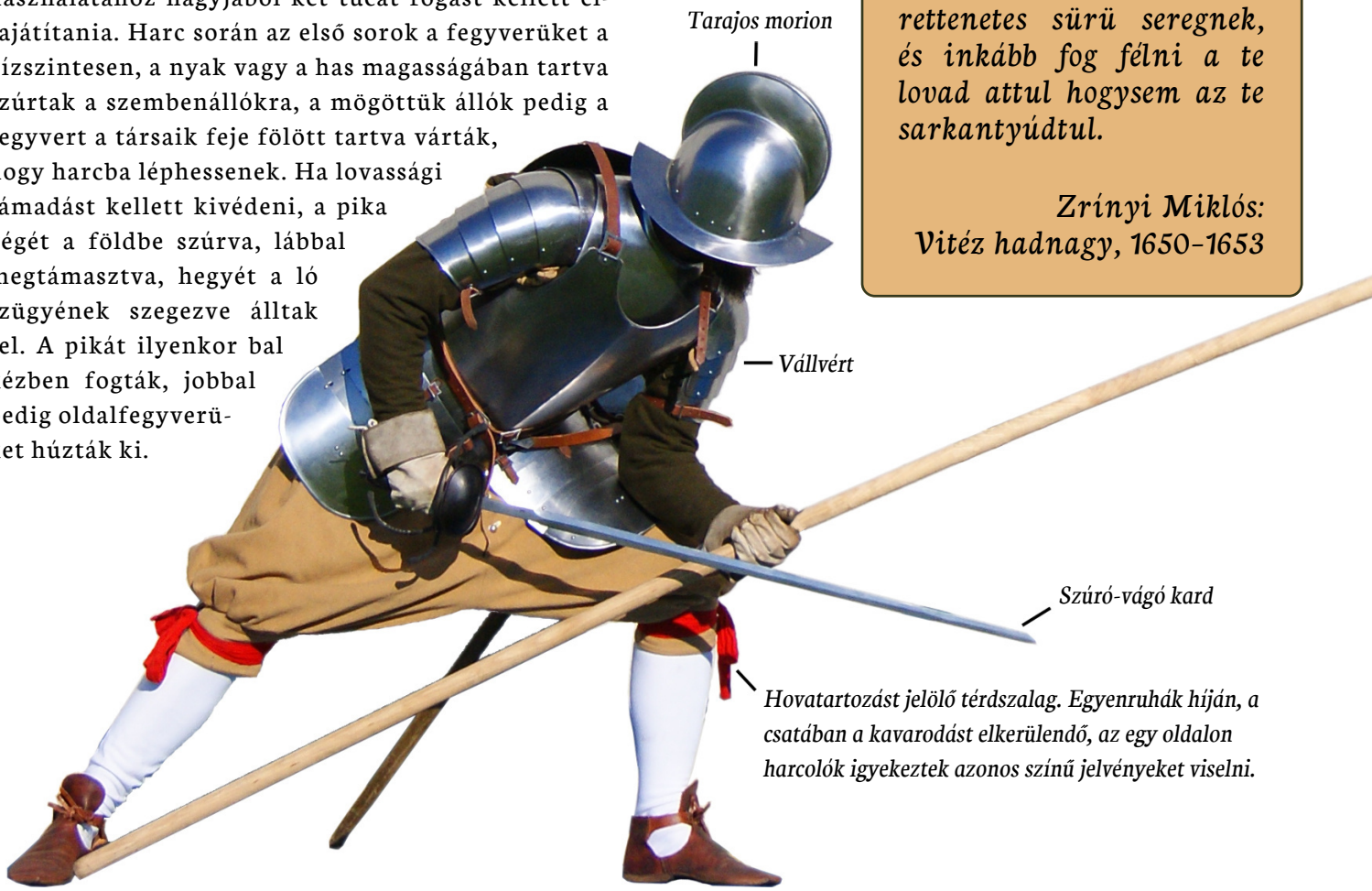

Hovatartozást jelölő térdszalag. Egyenruhák híján, a csatában a kavarodást elkerülendő, az egy oldalon harcolók igyekeztek azonos színű jelvényeket viselni.

Rondaschierer

A muskéták és pikák uralta harctereken ódivatúnak tűnhetett egy karddal-pajzzsal felfegyverzett nyugat-európai gyalogos katona – de a 17. század elején még léteztek így felszerelt nyugati katonák, bár a többi csapatnemhez képest létszámuk már igen alacsony volt.

Felszerelésük legjellegzetesebb darabja a nehéz (akár 8–15 kg-os), golyóálló kerek vaspajzs *(Rundschild)* volt, a *Rondaschierer* elnevezést is erről kapták. A vaspajzsot elkészülte után éppen úgy próbalövéssel „hitelesítettek”, akárcsak a korabeli vérteket. Oldalfegyverük, legyen az egy szélesebb pengéjű kard vagy egy karcsúbb – egy szablyához képest törékenynek tűnő – rapier, egy gyors döfésekre alkalmas, veszedelmes fegyver volt: az általa ejtett mély, szúrt seb pedig befelé vérzett, és a korabeli orvosi ismeretekkel nehéz volt gyógyítani.

A pajzsos katonák szerepe a nyugat-európai háborúkban még elméletileg az volt, hogy az első sorban haladva pajzsukkal az ellenséges pikák hegyét eltérítsék, és így a pikásokhoz közel férkőzve a kardjukkal végezzenek velük. Ezen kívül ők védték a zászlót és a zászlóst is, és néha altisztek is ilyen módon voltak felszerelve. Bár a kardvívás legalább alapszintű ismerete a korabeli nyugat-európai harci kultúra része volt (még valamennyire a civil életben is), egy átlagos lövész vagy pikás gyalogos a fő fegyveréhez képest igen ritkán használta a kardját, velük szemben pedig közelharcban fölénybe kerülhetett egy jó kardforgató. A kardot fő fegyverként használó katonák, illetve a tisztek és nemes urak már gyakorlottabb vívónak számítottak, az utóbbiak engedhették meg maguknak, hogy a nyugati vívóiskolák mestereitől tanuljanak.

A katona a jobb módúak közé tartozik: ruhájának külső rétege selyemből készült, ingét pedig csipkés, finom gallér és kézelők díszítik.

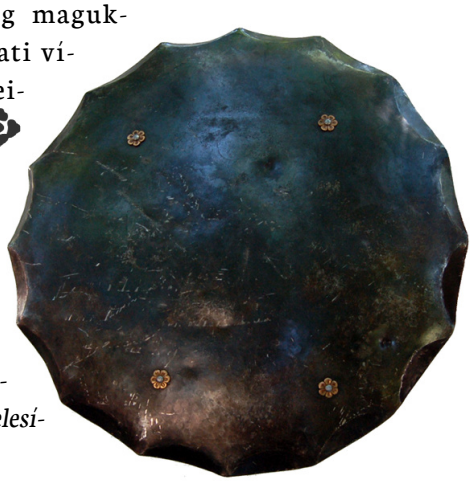

Kerek vaspajzs, amelyen jól látható a hitelesítő próbalövés nyoma

> *„Ha egy kompánia katonád van 300 emberből, köztük 100 pikás, 160 muskétás, 20 alabárdos és 20 pajzsos, vagy az alabárdok helyett pikák, úgy 120 pikásod, 160 muskétásod és 20 pajzsosod lesz, minthogy a pajzsosokat többre tartom, mint az alabárdosokat.*
>
> *Johann Jacob von Wallhausen: Kriegskunst zu Fuß, 1615.*

Huszár

A korabeli magyar lovasság a török elleni harcok során tökélyre fejlesztette a könnyűlovassági harcmodort. A huszárokat tartották a magyar hadak értékesebb részének, és nagy létszámuk miatt is elsősorban őrájuk épült akkoriban a magyar harctéri taktika.

A huszárok elsőrangú portyázók és felderítők voltak, akik lesvető, „csiripoló” harcmodorukkal akár nagy csata nélkül is felőrölhettek egy nehézkesebb ellenséges hadat.

Rendkívül gyorsan haladva ott bukkantak fel, ahol a legkevésbé várták őket, elvágták az ellenség utánpótlási vonalait és rajtaütöttek a főseregtől leszakadt kisebb csapatokon. Csatában is megállták a helyüket, mert elég fürgék voltak a váratlan irányból intézett fergeteges rohamokhoz, bár az elhúzódó harcot vagy lövetést nehezen állták. Virtuóz, egyénieskedő harcosokként a hasonló könnyűlovasok – törökök, tatárok, kozákok – ellen szívesebben vitézkedtek, mert a nyugati ezredek tűzereje, zárt pikás-muskétás gyalogos alakzatai sokszor kemény diónak bizonyultak számukra.

A császári hadvezetés a szolgálatában álló magyar és horvát könnyűlovasokat már a 17. század elejétől próbálta karabélyokkal ellátni, de a magyar lovasság legjellemzőbb fegyvere ekkor még a régies (és olcsó) kopja és a magyar szablya volt. A kopja használatához nagy gyakorlat kellett, de a 4 m hossszú fegyver roham során egyetlen ökleléssel keresztüldöfhette a célba vett ellenséget. Az ütközés erejétől a fegyver nyele eltört, emiatt ezrével vitték a magyar lovasság után a szekerek a tartalék kopjákat is. A teljesen felszerelt huszárok a 17. század elején még hordtak sisakot, láncinget, mellvértet és karvasat is.

Bár a fenyőből készült kopják egyszer használatosak voltak, ennek ellenére sokat díszesre festettek.

Törökös díszítésű pallos, amelyet a ló nyerge alá kötöttek föl

> *„...ugy öszsze kelletelt mennünk – amint meg is látszik kegyelmes uram –, kétszáz szál kopját el nem hoztak, mind eltörtek, ugy annyira kardra kellett aztán kelnünk.*
>
> *Magyar lovasroham Zólyomnál, 1621; Eghri István levele Bethlen Gáborhoz, 1621*

Lovas hajdú

Bár a hajdúk nagy többsége gyalogos katonaként harcolt és úgy is vált ismertté, de a korabeli magyar hadakban szolgáltak lovas hajdúk is. Épp úgy könnyűlovasságként hadakoztak, mint a magyar lovasok általában, de a lovas hajdúk leginkább portyázóként váltak be, és nemigen számították őket a magyar lovasság „elitjéhez” sem. Még a török ellen harcoló Dampierre császári tábornok – a horvát lovas karabélyosokhoz hasonló módon – elkezdett lovas puskás egységet is alakítani belőlük. Harciasság és prédálás dolgában semmiben sem maradtak el gyalogos társaik mögött, és a felszerelésük is legalább ugyanolyan változatos eredetű volt: a magyar lovas hajdúk közül többnek lehetett még a korábbi császári szolgálatból maradt karabélya, de a legjellemzőbb lovassági fegyverük a kopja volt. Sokuknak egyszerűen nem is tellett többre.

A 17. század elején több erdélyi fejedelem és egyes főnemesek, akik ezekkel a harcedzett katonákkal akarták tovább erősíteni magánkatonaságukat, a hajdúk közül sokat letelepítettek a birtokaikon. A letelepített hajdúk letelepítőjük felé megállapodás szerint katonai szolgálattal tartoztak, és közöttük nagyon gyakran említenek lovas hajdúkat is. Nekik már uruk elvárása szerint kellett felszerelkezniük, és ismert a részükre olyan előírás is, amelyben már „nemcsak valami alávaló hajdú módon, hanem ugyan katona módon” történő felfegyverkezésre kötelezték őket. A le nem telepített hajdúk – akár lovasok, akár gyalogosok – megmaradtak zsoldért elszegődő szabad hajdúnak, akik olykor kétes hírű „szabadcsapatokba” szerveződve a háborúból éltek.

A magyar lovasok ekkoriban már nem használtak pajzsot, de gyakran hordtak törökös formájú alkarvasakat. Ezek jól védték a vágásoktól a kantárszárat tartó és a fegyverforgató kart.

A katona hosszú dolmánya brokátból készült, de a felszerelése már szegényesebb

Egyszerű kivitelű, ritka szövésű láncing

A szablya tokja és szereléke minden díszt nélkülöz

> *„...jó és hadakozáshoz alkalmas lónak, dárdának és egyéb kiváló katonai felszerelésnek tartására, s a mi és utódaink hívására minden hadjáratunkban, mégpedig teljes és részleges felkelésünkben a haza javának megvédésére kötelezettek, s tartoznak.*
>
> *A majtényi hajdúk telepítőlevele, 1611*

Carbiner

Faragott csontberakásokkal díszített kerék-lakatos karabély

Az 1525-ös páviai csata után a lovasság szerepe a csatatéren bizonytalanná vált. Bebizonyosodott, hogy a frontális lovasroham még a legjobb nehézlovasság esetében is kudarcot vallhat a szál- és tűzfegyverekkel felszerelt gyalogság ellen, akiket legázolni nem tudtak, ugyanakkor lövedékeiktől súlyos veszteségeket szenvedtek. Kézenfekvő volt a gondolat, hogy adjanak a lovasok kezébe is lőfegyvereket, hogy addig tartsák tűz alatt az ellenséget, amíg azok alakzata fel nem bomlik. Bár ez a módszer a gyalogosokénál kisebb teljesítményű fegyverek miatt végül nem vált be, a többé-kevésbé páncélozott, karddal, kerékla-katos pisztolyokkal – és esetleg karabéllyal is – felszerelt lovasok a korszak jellegzetes katonái voltak. Sokan közülük nemesi származásúak voltak, fegyvereikhez jól értettek, és csapatharcászatra is jól kiképezték őket. Ez alkalmassá tette őket a gyors támadásra, majd – túlerejű ellenfél, mint például az oszmán szpáhik esetén – a biztonságos visszahúzódásra a saját gyalogsághoz. A 17. század közepére a harcmodoruk átalakult, a nyugat-európai lovasság áttért a közelharcban végződő rohamra, melynek során pisztolyt és kardot egyaránt használtak. ✠

> *„...midőn Auersperg segítségül érkezvén, a harcot megint megújítják, s az trombiták s dobok iszonyúképpen harsogván, csattogván, sokáig az viadal kétséges volt, s az puskás lovasok kétszázan az törököt oldalba kezdék lövöldözni.*
>
> *Sziszeki csata, 1593; Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája, 1622.*

Feketített, arc-, orr- és nyakvédős sisak

Vastag bőrből varrott, hosszú, ujjas zeke

Vállszíjon hátravetett karabély

Schiavonának nevezett, velencei eredetű vágó-szúró kard

Hosszú szárú lovaglócsizma

Pisztoly nyeregkápára akasztható tokban. Általában párban hordták a nyereg két oldalán, lövésre kész állapotban. A felső zsebében a tartalék papírtöltényeket tárolták.

Dragoner

A dragonyosok lovasított gyalogosok voltak, akik lovaikat csak a gyorsabb meneteléshez használták, a harcban pedig gyalogosan, lövészekként vettek részt. Így egyesítették a lovasok vonulási tempóját a gyalogság harctéri tűzerejével ott, ahol gyors erősítésre volt szükség. A gyalogosok viseletét hordták, fegyverük rövidített csövű gyalogsági muskéta volt. Mivel az értékes, betanított harci lovakat a „valódi" lovascsapatok kapták, a dragonyosoknak kezdetben csak a leghitványabb gebék, és igás- vagy teherhordó lovak jutottak, de lovas felszerelésük és lovaglótudásuk is igen gyenge volt. Ha balszerencséjükre lovas harcra kényszerültek – különösen török vagy magyar lovasok ellen – a dragonyosok hamar bajba kerülhettek. A katonák életén még ezek a rossz lovak is sokat segítettek, mert elvitték őket és holmijukat, és általuk gyorsabban tudtak maguknak élelmet, jobb szálláshelyet (és persze zsákmányt) szerezni, mint a gyalogság többi része.

A puska elsütéséhez használt, finomra őrölt lőport a felporzó flaskából szórták a csőfarnál lévő serpenyőbe

A nyugati hadvezérek igyekeztek őket részben lovas katonaként is hasznossá tenni, és ezért egyre jobban képezték és szerelték fel őket: jobb lovakkal, könnyebb muskétával, lovassági csizmákkal, de páncélt nem kaptak. Sokoldalúságuk miatt később igazi „mindenesek" lettek, akiket mindig gyorsan oda küldtek, ahol baj volt, és a könnyűgyalogságként való csatározást, gyalogos sáncvédelmet, tűzharcot éppúgy elvárták tőlük, mint több lovassági feladatot: járőrözést, ellátmánykísérést, felderítést, élelembeszerzést is. Idővel a lovas karabélyosok és dragonyosok néhány szerepköre hasonló lett, de a dragonyosokat sokáig mégis a gyalogsághoz számították. Hasznosságuk miatt az erdélyi seregben is megjelentek kisebb csapatokban zsoldos dragonyosok.

Széles karimájú filckalap, a köré tekert tartalék kanóccal

Puskaszíj

Lovaglócsizma híján a cipőre szíjazott sarkantyú

A katona ruhája az általános nyugati viseletet követi: ujjas zekét, inget széles gallérral, lenvászon harisnyát és rávarrott csíkokkal díszített, térdig érő nadrágot hord.

> *„A legrosszabb ló kell neki, mit meg lehet ülni, és minek értéke sem nagy, hogy azt elveszítvén vagy otthagyván, ne sok kára származzon.*
>
> *Johann Jacob von Wallhausen: Kriegskunst zu Pferd, 1616.*

Veres darabont

Az Erdélyi Fejedelemség hadseregébe a székelység jelentős létszámú haderőt állított ki: a székely lófők lovas, míg a közszékelyek gyalogos katonai szolgálatot teljesítettek. A székely gyalogságot alkotó veres darabontokat a közszékelyek közül válogatták, akiket az ekkori szokás szerint – akárcsak több más, korabeli csapatnemet is – a ruhájuk előírt színéről neveztek el (egyenruha ekkoriban nem létezett, ez az előírás is csak inkább egyfajta elvárás volt). Bethlen Gábor hadjárataiban az állandóan fegyverben tartott, válogatott udvari kék darabontok mellett hadba hívott székely veres darabontok is részt vettek.

A darabont dolmánya az előírt „veres”, de van történeti adat arról, hogy a nadrágjuk eltérő színű is lehetett.

Töltéskor fa vagy fém töltővesszővel tömörítették a csőbe szórt lőport.

A rövid csövű puska, avagy „aprószerű muskéta” elterjedt lőfegyver volt a székely gyalogságnál

Lőportartó fatok nyitott és zárt állapotban. A katona tapintására hagyatkozva találta meg a zárt – azaz még teli – tokokat a sziján.

A veres darabontoknak puskával és szablyával felszerelve kellett hadba szállniuk a fejedelem hívására. Az adómentesség fejében történő katonáskodás korábban minden székely közszabad kiváltsága és kötelessége volt, de a veres darabontok ezt már személyi kiváltságként kapták. Ennek megtartása pedig személyes katonai érdemeiktől függött – ha a csatatéren netán méltatlannak bizonyultak volna a megkapott státuszra, akár el is veszíthették azt. Bár csak időszakosan hadakoztak, felkészültségüket hadnagyaik békeidőben is ellenőrizték. A veres darabontok nem voltak úgy kiképezve, mint a fejedelem kék darabontjai, erdélyi viszonylatban mégis jelentős lövészgyalogságot jelentettek. A fejedelem megvédte a veres darabontok kiváltságait, igyekezett növelni létszámukat, és ő maga leveleiben elismerően írt darabontjai harctéri kitartásáról is.

> *„...az gyalogja veres köntösben öltözzék és úgy álljon elő, mikor hadra kévántatik, erre minden szabados hadnagynak és tizedesnek az őalatta valójára gondja legyen...*
>
> *Bocskai utasítása a székely hadakról Petki Jánosnak, 1605*

Schütze

Nyugat-Európában az egymással hadakozó államok folyamatosan javították lövészeik felszerelésén, kiképzésén és taktikáján, emiatt a lövészekre épülő harcmodoruk egyre eredményesebbé vált. Ennek folyományként a katonák és lőfegyvereik is specializálódni kezdtek.

Arkebúz (vagy másnéven *Schützenrohr, caliver*) kategóriába tartozott minden olyan, viszonylag könnyű puska, amelyhez lövéskor nem kellett alátámasztó puskavilla. Változatosságuk igen nagy volt csőhossz, űrméret, elsütő szerkezet, tuskialakítás dolgában, amit a régiónkénti, készítőnkénti eltérések tovább fokozhattak. Ez a muskétánál könnyebb fegyver legfeljebb 3–4 kg-ot nyomhatott. Rövidebb csöve miatt nem hordott olyan messzire, mint a muskéta, és kisebb űrmérete miatt nem is volt olyan pusztító a találata. Viszont gyorsabban meg lehetett tölteni, mint a muskétát, és ha a kanócos gyújtás helyett netán a drágább és igényesebb – ezért ritkább – keréklakattal volt felszerelve, a fegyvert tovább lehetett tűzkészen tartani.

Az arkebúzt használó lövészek voltak nyugaton az „általános lövész” feladatkörben. A muskétánál könnyebb fegyverük miatt szerepelhettek előcsatározó könnyű lövészként, de alakzatban is harcolhattak, mint a muskétások.

A kanóc meggyújtásához minden lövész kovából, taplóból és acélból álló tűzkészséget hordott magánál.

> *„A lövészeket illetően megjegyzem, hogy én nagyon csekélyre becsülöm őket, mert kis mesterség egy puskának az elsütése és manapság ezt már minden paraszt meg tudja cselekedni. De fegyelmet tartani s a puskával úgy bánni, hogy tízet is lőhessen vele, míg a másik, ki hevesen támad, egy tüzet, ez azt mondom, a hadi művészet java része.*
>
> *Nikolaus Gabelmann*
> *Mátyás főhercegnek ajánlott emlékirata, 1594*

Puskás

A korabeli magyar haderő sem volt kivétel az általános európai fejlődés alól: gyalogsága puskás gyalogság volt – bár a nyugati lövészekhez képest jó néhány helyi sajátossággal. Minden hajdú vagy darabont igyekezett legelőször valamilyen puskára szert tenni, és a magyar parancsnokok megkövetelték, hogy a toborzásokon a hadakba hívott gyalogok is „jó köntösösök, jó puskások” legyenek, akiknek „elegendő porok, golyóbisok” is legyen.

Puskáiknál egységesítés nem lévén, az eredet, de még a kaliber sem számított, a lényeg a használhatóság és megbízhatóság volt. Ezeknek a követelménynek a kanócos puska tökéletesen megfelelt, mert egyszerűen nem volt olyan alkatrésze, ami elromolhatott volna. Ha egyszerű szerkezete mégis meghibásodott, könnyű volt megjavíttatni, még a néhol nem túl jó hazai kézműves háttér mellett is.

A magyar hajdú puskások, mint a kelet-európai könnyűgyalogosok általában, a nyugati szokástól nagyon eltérő módon használták az igencsak vegyes eredetű tűzfegyvereiket. Lesvető harcmodoruk miatt a könnyebb, rövidebb csövű puskákat kedvelték, a velük járó kisebb lőtávolságból és pontosságból eredő hátrányt pedig a terep mesteri alkalmazásával, fedezékből, rejtekből való lövöldözéssel próbálták kiegyenlíteni. Az elhúzódó tűzharcot nyílt terepen nem állták, igyekeztek ezt elkerülve fedezékbe jutni, de rövidebb fegyvereikkel könnyebben mozogtak, előnyükre alkalmazva közmondásossá vált fürgeségüket is.

Papírtasakba előre csomagolt töltények tárolására való tok, amelyet a katona az övére akasztott.

> *„Az gyalogságnak való puskának megszerzésére noha ajánlották magokat most Prágában, de mégis urgeálom s urgeáltam ma is levelemben cancellarius uramnál, hogy mentől többet szerezzenek mind aczélos puskát mind kanótost…*
>
> *Thurzó Imre levele, 1620*

Musketier

A 17. század elején a nyugati ezredek állományának mintegy 60% -a lövészekből állt. A lövészek adták a nyugat-európai seregek igazi erejét, és a lövészek közül a muskétásoknak voltak a legerősebb lőfegyverei.

A muskéta az átlagos puskánál hosszabb csövű, nagyobb űrméretű fegyver volt, amelyet csak puskavillával alátámasztva lehetett célra tartani. A nagy erejű lövése messzebbről is hatásos volt, és még akkor is végzetesnek bizonyult, ha csak végtagot ért.

A 4–7 kg tömegű fegyver nagyobb teljesítménye a kezelhetőség rovására ment, mert még jól kiképzett lövészek is viszonylag lassan tudták megtölteni. Az összehangolt töltésen múlott minden, mert ez tette lehetővé a lövészek egyszerre leadott, minél gyorsabb sortüzeit. Ehhez elengedhetetlen volt az egységes kiképzés és a vasfegyelem, így a töltés fogásait egységes mozzanatonként a lövészekbe sulykolták, hogy a harctéri zűrzavarban is képesek legyenek elvégezni. A töltés és felporzás művelete közben a katona az egyik kezében az elsütéshez szükséges, parázsló végű kanócot is tartotta (erre is figyelnie kellett, nehogy kialudjon), úgy, hogy a különféle töltéstartókban és felporzó palackban meglehetősen sok lőport cipelt magán – akárcsak a mellette álló társai.

„Az ellenség eltökélvén, engem megtámadni, részemről előnyös állásomban őt bevártam, és muskatérosaim jókora kárt tettenek benne. Midőn észrevettem, hogy zavarba hozattak, rájok vetém magamat s gondolom legalább is 1200 emberök a csatamezőn maradt… nekem, úgy vélem, 30-nál több halottam nem igen lesz s egyetlenegy vezértiszt sincsen közöttük.

Csata Lakompaknál, 1620; Dampierre tábornok levele II. Ferdinándhoz, 1620

Szakállaspuskás

A szakállas puska a korszak egyik jellegzetes fegyvere volt, amelyet erődített helyek védelme során alkalmaztak. A korabeli várleltárak szerint nagyobb várakban százával volt belőle, de tucatjával használták városok, kastélyok, erődített templomok védelménél is, ahol sokszor a helyi védelem legkomolyabb tűzfegyverének számított. Nevét az alján található vasnyúlványról, a „szakállról" kapta, amelyet lövés előtt a szilárd falba akasztottak, így fogva fel a nagy erejű fegyver visszarúgását.

Sokféle formában és méretben létezett, kanócos és keréklakatos elsütőszerkezettel is. A várakban egyaránt használatban voltak régebbi és újabb, magyar, cseh, olasz, német gyártmányú példányok is. Közös kerekes ágyútalpra helyezett szakállas puskákból készítették a seregbontó ágyúkat is. A 15–20 kg-os fegyvert nehézkes kezelhetősége miatt a nyílt mezőn nem igazán volt érdemes használni, de annál hatékonyabb volt, ha fedezékből lőttek vele. Általában két-három ember kezelt egy fegyvert, és több ilyen, egymást váltó csapattal szinte folyamatossá lehetett tenni a tüzelést.

> *„Boszitán a kastélyt Becz Ferenczné a tatároktól megoltalmazza és megtartja, szakállosokkal ő maga lövödözvén hozzájok.*
>
> *1599; Sepsi Laczkó Máté krónikája, 1521–1624*

A fegyver mai szemmel nézve ormótlannak tűnhet, de ennek ellenére igen veszélyes volt: nagyobb lőportöltete és hosszabb csöve miatt a kézi puskáknál messzebbre és pontosan lőtt, leggyakrabban az ostromlók tisztjeit, tüzéreit, vagy árkászait igyekeztek lelőni vele. Ágyúba való puskaporral töltötték, és legtöbbször golyót, néha pedig sörétet vagy „vagdalt vasat" lőttek ki vele. 20–25 mm átmérőjű golyója messziről átütötte az ostromállások deszka védőpalánkját, vagy akár több embert is képes volt keresztüllőni.

A magyar katonák kedvelt és jellegzetes kézifegyverei voltak a különféle kialakítású fokosbalták.

A csőre hegesztett szakáll

Az elsütéshez használt kanóc

Egy villa segítségével, amit az ágyazaton kialakított furatba tettek, a puskát állványra is helyezhették

Kanócos lakatszerkezet

A térdig érő dolmány egyszínű barna posztóból készült, rajta nagy ezüstpitykék. A lövész vörös sálövet visel a derekán.

A lábbelije bocskor, amit kapcába tekert lábra vett fel.

Tüzér

A 17. századi tüzérség erősen fejlődő fegyvernem volt. Az ágyúk ostromoknál, besáncolva voltak a leghasznosabbak – folyamatossá téve az erődítések tervezői, védői és az ostromtüzérség állandó versengését –, ám nyílt mezőn még nem mindig váltották be a várt reményeket. Bár egész sornyi katonát tudtak egyetlen lövéssel lekaszálni, a töltésük lassú, mozgatásuk nehéz volt. Ekkor már megjelentek a könnyen mozgatható ezredlövegek is, de ha kevés volt belőlük – márpedig többnyire így történt – a csaták sorsát ritkán tudták érdemben befolyásolni.

Az ágyúk nagyon sokba kerültek, a hozzájuk jól értő szakember pedig ritka volt, és csak nagyon magas zsoldért szolgált. A gazdagabb nemesek is öntettek ágyúkat, de nagyobb ágyúparkot – a kincstáruk lehetőségeihez képest – már csak uralkodók engedhettek meg maguknak.

A tüzérsegéd – megbízott civil szakember lévén – még oldalfegyvert sem hord a derekán

„por és golóbics leverő bot”

A tüzérmesterek, a pattantyúsok sokoldalú tudománya az ágyúk kezelésén túl több más részterületet is magában foglalt. Az irányzást csak a ballisztika korabeli szintű ismeretével végezhették, de ismerték magát az ágyúöntést, lőporkészítést, bombagyártást is, és a csapatukat is ők irányították, ha az értékes lövegek szállításáról, javításáról, ágyúállások kiépítéséről volt szó. A falak lövetéséhez építészeti, műszaki ismeretek is szükségeltettek. Tüzérképzés nem lévén, maguk mindezt gyakorlati úton sajátították el, egy tapasztalt pattantyús segédeiként szolgálva, de a tüzércsapathoz tartoztak ácsok, kovácsok, sáncmunkások és szekerészek is.

Tüzérszerszámok, korabeli nevükön „körömvas” (golyóhúzó szerszám), „ágyu tisztító ecset”, „horgas kanót pálca”.

> *„...az első sáncz, mely a német tábor felől van, magasan vármódra van csinálva, az többi az vár felől az föld szint, az három sánczba 32 álgyu van, az kisebbik 35 fontos glóbist vet, az más rendbeli 40 funtost, a harmadik rendbeli 45 funtost, a negyedik kilenczvenöt funtos glóbist...*
>
> *Császári tüzérség Érsekújvár ostrománál; Bethlen Gábornak írt jelentés, 1621*

Sáncmunkás

A tüzérség alapvető hatást gyakorolt a hadművészetre, különösen a várak ostromában és védelmében. Az egyszerű katona ezt abban érzékelte, hogy a korábban megfelelő ostromeszközöket a védők tüzérsége elsöpörte, így a legfontosabb ostromeszközök között is előkelő helyet szerzett az ású és a csákány. A támadó csak magát beásva reménykedhetett a falak olyan megközelítésében, hogy a tüzérségét hatékonyan alkalmazhassa. Ha ezt elmulasztotta, akkor súlyos vérveszteséget szenvedett. A megfelelő árok- és töltésrendszer kiváló védelmet biztosított a vártüzérséggel szemben, támpontokat a védők kitörései ellen (redut), védett gyülekezési helyeket a réseket megrohamozó katonáknak, azonban elkészítése nagy szakértelmet, de főképpen sok időt és munkáskezet kívánt. Ezért a korszakban jellegzetes látvány volt a sáncmunkára kirendelt, kedvetlen katona.

A tábori erődítések helyének kijelölésére szolgáló mérőkötél, amelyen egymástól egységnyi távolságra kis rézkarikák függenek.

Ostrom idején általában az első teendő a tábor körülsáncolása volt. Ezt követte a szűkebben vett ostromművek kiépítése; elsáncolt ütegek és redutok fedezete alatt esetleg az egész erődöt körbevették (kontravalláció). Ebből az árokrendszerből kezdték el megközelíteni a falakat, megfelelő helyekre újabb ütegeket telepítve, míg el nem érték a vár árkait, melynek külső partján ásták be a faltörő tüzérséget. Ugyancsak innét indultak meg a falak alá ásott aknák. A rés törése, robbantása után indultak a gyalogsági rohamok, melyek során – a szokásos fegyvereken kívül – a támadók és a védők is nagy számban használtak tüzes eszközöket, például cserép-, üveg- és öntöttvas gránátokat. ✤

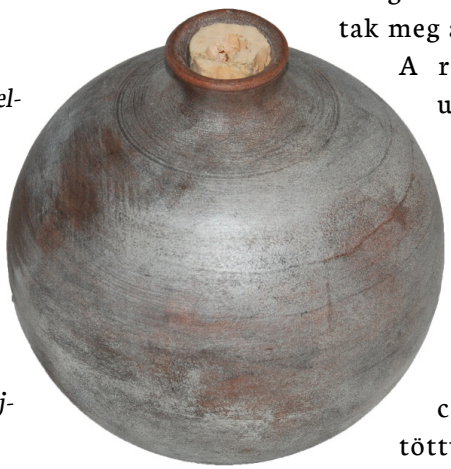

A legegyszerűbben elkészíthető robbanóeszközök a cserépgránátok voltak. Lőporral és repeszekkel töltötték őket, majd a fadugójuk furatába tett préselt lőporral gyújtották be.

A katona ingujjra vetkőzve dolgozik, de a tőrét a derekán hagyta.

Lenvászonból — varrott harisnya

> *„Nem jó a némettel késni; mert sokára igen bésánczolja magát, és sok kárral vehetni ki őket a sánczból.*
>
> *Bethlen Gábor véleménye a haditanácsban, 1619; Sepsi Laczkó Máté krónikája 1521–1624*

Hadmérnök

Az ostromműveletek vezetéséhez, erődök és a tábori erődítmények megtervezéséhez és építéséhez sokoldalú, képzett emberre volt szükség. Eleinte nem is katonák, hanem megbízott mesterek látták el a feladatot, azonban munkájuk egyre inkább nélkülözhetetlenné tette jelenlétüket a hadseregekben.

Rajzasztal körzővel, szögmérővel, irányvonalzóval (alidade) és a felmért terület ábrázolására szánt papírlappal

Teodolit, a terepi felmérés alapműszere

A mérnök a terepen végzett munkához egyszerű, strapabíró öltözetet és csizmát hord, de magasabb társadalmi státuszát csipkegallér viselésével hangsúlyozza.

A hadmérnökök feladata elsőként a várak építésének vezetése volt, az ehhez szükséges ismeretekkel, mint a méréstechnika, kőműves-, fa- és fémmunkák, hidak, vízművek és gépek építése. Egy hadmérnök érdeklődése azonban legtöbbször túlmutatott ezen a feladaton, foglalkoztatja a védelem (és a támadás) leghatásosabb módszereinek keresése, ami már hadművészeti, tüzérségi és seregszervezési ismereteket követel. Tudását egy-egy mesterre alapozva többé-kevésbé önállóan szerezte meg, általában sok irányban érdeklődött. Rajzolni talán egy festőtől, matematikát egy csillagásztól tanult, ezért érdeklődési köre széles. Foglalkoztatták mechanizmusok, földmérő- rajzeszközök, nyomdászat, optika, geometria, bányászat, kohászat, zene, tűzijáték, gazdaság, csillagászat, hajóépítés és navigáció.

> *„...e célból egy térbeli és méretarányos modellt vagy alaprajzot készítsen, és a mellett demonstrálja az elképzelését [...] és azután annak alapján már tárgyalhatunk és cselekedhetünk.*
>
> *Baldigara véleménye Megliorini kritikájáról; Ottavio Baldigara levele Ernő főherceghez, 1583.*

Sokoldalú ismereteiknek köszönhetően hamarosan nem csak a hadműveletek előkészítésében (várépítés, szervezés, szemleutak), hanem azok végrehajtásában is fontos szerepet kaptak, elsősorban az ostromokban – akár a védő, akár a támadó oldalán. A hozzáértő mérnökök presztízse magas volt, még az is előfordulhatott, hogy főkapitányoknak vagy éppen a Haditanácsnak szabták meg a teendőket. Ha pedig éppen nem háborús feladatok kötötték le őket, akkor a civil életben tevékenykedtek, hidak, utak, malmok építésével foglalkoztak. ✠

Tross

A A 17. század elején a nyugat-európai hadseregek elválaszthatatlan része volt a tábori nép, a *Tross*. A sereggel tartani veszélyes életmód volt, mert a betegségek mellett a tábor az ellenség és a seregen bosszút állni akaró helyi lakosság támadásainak is ki volt téve. A katonákat ennek ellenére feleségeik és gyerekeik is elkísérték az otthonuktól távol zajló hadjáratokra, sőt, sok gyerek már a hadjáratok alatt fogant és látta meg a napvilágot. A katonacsaládokon kívül számos civil tartozott a tábori néphez, akik a harcolók igényeit kiszolgálva igyekeztek jövedelemhez jutni. A markotányosokból, különféle mesteremberekből, szolgákból, valamint prostituáltakból álló népség gyakran megközelítette a harcolók számát is. Velük tartott a sereg élelmezéséhez szükséges nagyszámú vágóállat is. Ezredszinten külön tiszt, a *Hurenweibel* volt kijelölve arra, hogy a tábori néppel betartassa a táborrend rájuk vonatkozó részeit.

> *„Ezenközben történik, hogy Pecz János az siléziai németekkel Diószeghez jű, oda rámennek az felgyűlt hajdúk és mind levágják űket mind gyermekekkel, kurvájokkal együtt kik az gyalog németekkel az ű módjuk szerint igen számosan voltanak. Igen kevesen szalattanak be Váradba bennek, voltak egygyel is másal is mind asszonyemberekkel, gyermekekekkel, kocsisokkal és egyéb efféle aprólékokkal egyetembe, többen háromezernél.*
>
> *Az Álmosd és Diószeg közötti csata, 1604; Szamosközy István: Történeti maradványok 1542–1608*

A katonafeleség élete nem volt könnyű. Az ő dolga volt főzni és mosni kettőjükre, valamint ő cipelte a háztartási holmit is. Ez általában a kettőjük váltás ruháiból, cipőiből, néhány főzőedényből és az élelemből állt. Ezeken kívül a nő vitte a fosztogatáskor szerzett javak egy részét, valamint a járni még nem tudó gyerekeket is, és ha nem tudtak málhás állatra szert tenni, akkor mindezt gyalogosan. Egy német katona fennmaradt naplójából tudunk olyan esetről is, amikor az asszony egy város feldúlásakor az ostromban meglőtt férje sebét ellátta, majd helyette ment be a városba fosztogatni.

Mogyoróvesszőből font hátikosár

A nő lenvászon inget és alsóruhát, fölötte gyapjú felsőruhát, azon pedig egy bársony korcoványt visel. A kislányon az ing felett szoknya és egy lenvászon kabát látható, amely a felnőtt viselet szabását követi.

Zárszó

Pecsétnyomó Bethlen Gábor fejedelmi címerével

Egy hadijelentés, amit négyszáz éve gyorsan papírra vetett valaki, egy régi metszet egy várról, a kép előterében harcoló katonákkal. Egy főúri hagyatékban ránk maradt dolmány. Egy rozsdás csákány, ami egy hajdani sáncárok falába törött bele, kilőtt muskétagolyó, törött szablyapenge, amiket a szántás kifordít valahol a földből. Egy krónikás alig kibetűzhető bejegyzése, hogy „jöve hírül: Balavásáránál az ellenség – és éget – öl – s vág. Jézus, légy velünk!”, sietve elásott ezüstpénzek, melyekért néhai tulajdonosuk már sohasem tért vissza…

Mind egy letűnt korszak megannyi emléke, az egykori színes, eleven és küzdelmes világ ránk maradt szilánkjai. Mindegyik forrás, amely a múltról mesél, felvillant számunkra valamit a távoli korból, olyan messziről, hogy a mai ember csak belegondolni tud, de teljesen megismerni nem fogja soha.

Négyszáz év, nyolc emberöltő nagy idő. Sok minden megváltozott eközben, államok születtek vagy tűntek el, és sűrűn változtak az országhatárok. Átalakult még a táj is, szabályozottak a folyók, kisebbek az erdők, másmilyenek városok és falvak, mint akkoriban – de a nevük ugyanaz, mint egykor volt. A véres harcokat látott régi várak ma egy másik korból maradt csöndes szemtanúkként állnak, a haditáborok földsáncait nyomtalanul eltüntette a sok évszázados szántás, és a csatateren, jeltelen tömegsírok helyét is régen elfelejtették már. A korabeli tárgyak, fegyverek múzeumokba kerültek, vagy a föld alatt pihennek, akárcsak az egykori vitézek, akiknek csatáira már csak mint évszámok sorára, vagy mint dicsőséges, vagy éppen fájó történelmi eseményekre gondolunk.

A régiek – így a régi katonák – cselekedetei, döntései felett mi, késői utódok olykor túl gyorsan és túl könnyen ítélkezünk a több száz év kényelmes távlatából, sokszor fel sem ismerve, hogy a történelmi események mellett valójában milyen keveset is tudunk róluk, történelmünk „mellékszereplőiről”, valamint az akkori világról, amelyben éltek, és amely meghatározta tetteiket is. Nélkülük a mai világunk nem olyan lenne, mint amilyennek mi ismerjük.

> *„Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó*
> *Órám tisztességes csak légyen utolsó.*
> *Akár farkas, akár emészszen meg holló:*
> *Mindenütt feljül az ég, a föld lészen az alsó.*
>
> *Zrínyi Miklós: Idő és hírnév, 1653*

Bibliográfia

Irodalom

-Arnold, Janet: Patterns of Fashion. The cut and construction of clothes for men and women c. 1560–1620. Macmillan. London, 1985.
-Bagi Zoltán Péter: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Budapest, 2011.
-Barcy Zoltán – Karch Pál: Hangászok, hangszerek, hangjegyek: trombita- és dobjelek az osztrák-magyar hadseregben és haditengerészetnél, 1629–1918. Budapest, 1985.
-Brnardic, Vladimir: Imperial Armies of the Thirty Years War (1) Infantry and artillery. Oxford, 2009.
-Brnardic, Vladimir: Imperial Armies of the Thirty Years War (2) Cavalry. Oxford, 2010.
-Csikány Tamás: A harmincéves háború. Budapest, 2005.
-Domokos György: Ottavio Baldigara: Egy Itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000.
-Guthrie, William P.: Battles of the Thirty Years War: From White Mountain to Nordlingen, 1618–1635. Westport, 2001.
-Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenötéves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi hadsereg valós katonai értékéről, 103 (1990/3) 85–95.
-Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenötéves háború éveiben. Hadtörténelmi közlemények 104 (1991/3) 80–122.
-Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenötéves háború időszakában. Hadtörténelmi közlemények 104 (1991/4) 3–52.
-Kiss Erika – Tompos Lilla – Ridovics Anna (szerk.): A szépség dicsérete: 16–17. századi magyar főúri öltözködés és kultúra. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2001.
-Marosi László: Két évszázad katonazenéje Magyarországon. Budapest, 1994.
-Nagy László: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez (1619–1621). Hadtörténelmi Közlemények 7 (1960/2) 71–106.
-Nagy László: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Budapest, 1961.
-Nagy László: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Budapest, 1969.
-Nagy László: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972.
-Nagy László: Hajdúvitézek (1591–1699). Budapest, 1983.
-Nagy László: „Megint fölszánt magyar világ van…" Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Budapest, 1985.
-Nagy László: Székelyek a hadak útján. Budapest, 2006.
-Pásztor Emese (szerk.): Az Esterházy-kincstár textíliái. Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2011.
-Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Budapest, 1986.
-Roberts, Keith: Pike and Shot Tactics 1590–1660. Oxford 2010.
-B. Szabó János: Az erdélyi fejedelemség hadserege. Budapest, 1996.
-B. Szabó János: Bethlen Gábor, az újjászervező. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében (1. rész). Hadtörténelmi Közlemények 126 (2013/4) (megjelenés alatt).
-Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908.
-Wagner, Eduard: Ars Bella Gerendi. Praha, 1980.

Források

-Benda Kálmán - Kenéz Győző: Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969-1970, Debrecen, 1971, 155-181.
-Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879.
-Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Kiadta: Szilágyi Sándor. Budapest, 1887.
-Erdélyi országgyűlési emlékek V-IX. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1879-1883.
-Erdélyi Történelmi Adatok 1-4. Szerk. Mikó Imre, Szabó Károly. Kolozsvár, 1855-1862.
-Galántai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora. I. kötet. 1582-1622. Szerk. Szalay László. Pest, 1863.
-Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája (Tállyai Pál XVII. századi fordításában) I/3. Budapest, 2009.
-Kemény János önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Budapest, 1980.5-311.
-Kraus, Georg: Erdélyi krónika 1608-1665. Ford. Vogel Sándor. Budapest, 1994.
-Krauss György: Leírása mind a hadi dolgoknak, mind az egyebeknek, amelyek 1599-től 1606-ig Erdélyben történtek. Ford. Hartnagel Erzsébet. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékírók Erdélyről III. Tűzpróba 1603-1613. Szerk. Makkai László. Budapest, 1941. 65-96.
-Nikolaus Gabelmann Mátyás főhercegnek ajánlott emlékirata. In: Gablmann Miklós, császári hadi történetíró emlékezete. Közli Thallóczy Lajos. Történelmi Tár 19 (1896) 598-645.
-Pázmány Péter: A keresztyén vitézek kötelességéről. In: Pázmány Péter művei. Budapest, 1983. 1042-1059.
-Rumpolt, M.: Ein new Kochbuch. Rumpolt, Franckfort am Mayn, 1581.
-Szamosközy István Történeti maradványai 1542-1608. I-IV. Vegyes följegyzések. Közreadja: Szilágyi Sándor. Budapest, 1876-1880.
-Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához I. Szerk. Rohonyi G., Nagy L.,Tóth Gy. Budapest, 1955.
-Szendrei István: Hajdú kiváltságlevelek. Debrecen, 1971.
-Wallhausen, Johann Jacob von: Kriegskunst Zu Fuß. Oppenheim,1615.
-Wallhausen, Johann Jacob von: Kriegskunst Zu Pferdt. Oppenheim, 1615
-Zrínyi Miklós: Vitéz hadnagy. In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1976. 121-247.
-Gróf Zrínyi Miklós költői művei. Sajtó alá rend. Széchy Károly. Budapest, 1906.

A kiadványban felhasznált idézetek forrásai:

3.o.: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, 421.; 6.o.: Kassa város levéltárából, közli: ifj. Kemény Lajos. Történelmi Tár 14 (1891) 509.; 7.o.: Szamosközy István Történeti maradványai 1566-1608. IV., 319.; 8.o.: Erdélyi Történelmi Adatok 3., 26.; 9.o.: Erdélyi Történelmi Adatok 4., 101.; 10.o.: Történelmi Tár 19 (1896) 635.; 11.o.: Erdélyi Történelmi Adatok 1., 68.; 12.o.: Történelmi Tár 19 (1896) 609.; 14.o.: Takács S.: A magyar gyalogság...,250.; 15.o.: Bethlen Gábor fejedelem levelezése, 150-151.; Erdély öröksége III., 71.; 17.o.: Kemény János önéletírása , 43.; 18.o.: Nagy L.:"Megint fölszánt magyar világ van...", 164.; 19.o.: Benda K.-Kenéz Gy.: Barbiano gróf jelentése...,176.;20.o.: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, 57.;21.o.: Rumpolt, M.: Ein new Kochbuch. LXXVI.9.; 22.o.: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, 262.; 23.o.: Pázmány Péter művei, 1052-53.; 24.o.: Kemény János önéletírása , 65.; 26.o.: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, 115.; 27.o.: Szamosközy István Történeti maradványai IV., 320.; 28.o.: Benda K.-Kenéz Gy.: Barbiano gróf jelentése...,179.; 29.o.: Kemény János önéletírása, 70; 30.o.: Szemelvények a magyar hadtörténet tanulmányozásához, 190.; 31.o.: Szamosközy István Történeti maradványai 1566-1608 IV., 320.; 32.o.: Kemény János önéletírása, 216.; 33.o.: Erdélyi történeti adatok IV., 343.; 34.o.: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, 80.; 35.o.: Zrínyi Miklós: Vitéz hadnagy, 227.; 36.o.: Wallhausen, J. J. von: Kriegskunst zu Fuß, 68.; 37.o.: Bethlen Gábor fejedelem levelezése, 183.; 38.o.: Szendrei I.: Hajdúkiváltságlevelek, 1971, 187.; 39.o.: Istvánffy Miklós magyarok dolgairól...,118.; 40.o.: Wallhausen, J. J. von: Kriegskunst zu Pferd, 21.; 41.o.: Erdélyi Országgyűlési Emlékek V., 400.; 42.o.: Történelmi Tár 19 (1896) 612.; 43.o.: Történelmi Tár 11 (1888) 433.; 44.o.: Galántai gróf Eszterházy Miklós... 146-147; 45.o.: Erdélyi Történelmi Adatok III. 36-37.; 46.o.: Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. Első közlemény. Közli: Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 9 (1886) 42.; 47.o.: Erdélyi Történelmi Adatok III. 236.; 48.o.: Domokos György: Ottavio Baldigara: Egy Itáliai várfundáló mester... 111.; 49.o.: Szamosközy István Történeti maradványai IV. 247. 50.o.: Gróf Zrínyi Miklós költői....,319.

Katonák Bethlen Gábor korából
ISBN 978-963-08-7891-3
Megjelent PDF formátumban.
© Bethlen Gábor Hagyományőrség Egyesület
© Mare Temporis Történelmi Hagyományokért Alapítvány
Letölthető a http://katonak-bethlen-gabor-korabol.hu oldalról.

Ez az alkotás a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 Unported* licenc alá tartozik.
A licenc megtekintéséhez látogass el a http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/deed.hu oldalra.
A kiadvány Neuton (© Brian M. Zick) és IM Fell Flowers (© Igino Marini) betűtípusokkal készült.